

TANZİMAT DÖNEMİNDE İSTANBUL'DA MODERN MÜSLÜMAN EĞİTİMİ

SELÇUK AKŞİN SOMEL*

Bu makale 1826 ila 1918 arasında İstanbul'daki modern Müslüman eğitime dair genel bir bakış sunmayı hedeflemektedir. Konu ele alınırken hem bu dönemde takip edilmiş eğitim siyasetleri hem de her bir dönemin özel katkıları üzerinde yoğunlaşılacaktır.

GİRİŞ: II. MAHMUD DÖNEMİNİN SON ON ÜÇ YILI (1826-1839)

Geleneksel İslami Eğitim

XVIII. yüzyıldan önce Osmanlı eğitimi esas itibarıyla dinî okullardan müteşekkildi. Temel seviyede mahalle mektepleri (veya sıbyan mektepleri) Müslüman tebaanın eğitiminden sorumluydu, medreselerde ise daha yüksek seviyede dersler verilmekteydi. Tipik bir mahalle mektebi genellikle, “hoca” olarak bilinen, genelde ulemanın alt tabakasının bir mensubu tarafından idare edilen ve ekseriya bir caminin civarında kâin tek odadan müteşekkil bir kurumdu. Varlıklı Müslümanlar umumiyetle mahalle mektepleri kurar ve bu okulların idame ve idaresi dinî vakıflarca yürütülürdü. Bunun yanı sıra talebelerin ebeveynleri hocalara haftalık ödemelerde bulunurlardı. Modern dönem öncesinde temel seviyedeki İslami mektep düzeninin eğitim gayesi dinin ana ilkelerinin öğrencilere telkini, bilhassa Kur'an ayetlerinin hıfzedilmesiydi. Buna karşılık eğitimin daha ileri aşaması olan medreselerde talebeler, daha derin dinî bilgiler üzerinde zihinlerini teksif edebiliyordu.¹

Modern Okulların Öncüleri

Modern eğitimin hedefi talebelere pratik ve dünyevi bilgiler aktarmak olmuştur. XVIII. yüzyıldan önce dünyevi bilgi veren yegâne kurumlar *Enderun Mektebi* diye de

bilinen Topkapı Sarayı'ndaki okul, yeniçeri yamalarının eğitildiği *Acemi Oğlanlar Mektebi* ve memur çıraklara uygulamalı olarak yazı ve edebî üslup (*kitabeta* ve *inşa*) öğreten devlet kalemleriydi.² Ne var ki kalemlerde çırak eğitimi bir tarafa bırakılacak olursa sözü geçen bu kurumlar, imparatorluğun altın çağlarında sıradan Müslümanlara açık olmayıp ayrıcalıklı bir niteliğe sahipti.

Osmanlı ordu birliklerinin, bilhassa 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı müteakiben, Habsburg ve Rus orduları karşısında gittikçe artan başarısızlığı, Osmanlıları Batı'daki örnekler esas alınarak kapsamlı askerî yenilikler yapmaya zorladı. Askerî modernizasyon zorunluluğu bunların bilimsel esaslarının da incelenerek öğrenilmesini zaruri kılmıştı.

Tabii ve uygulamalı bilimlerin öğretildiği ve bugüne kadar kurumsal varlığını sürdürebilmiş olan ilk modern eğitim kurumu *Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun*'dur (“Deniz Mühendislik Okulu”). Söz konusu müessese Fransız askerî uzmanı Baron de Tott'un yardımıyla 1775'te kuruldu. Bu okulda Matematik, Geometri ve Fransızca gibi müspet ve uygulamalı dersler veriyordu. 1830'lara kadar bunu başka bazı askerî eğitim kurumları takip etti. 1795'te açılmış olan *Mühendishane-i Berrî-i Hümayun*'da (“Kara Mühendislik Okulu”) da ağırlıklı olarak kara mühendisliği ile ilgili dersler veriliyordu.

İlk Modern Okullar

Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra 1827'de *Tıbhane-i Âmire* (“Askerî Tıp Mektebi”) kuruldu, bunu 1834'te *Mekteb-i Ulum-ı Harbiye* (“Harp Okulu”) takip etti. 1839 öncesinde açılmış olan bütün devlet eğitim kurumları askerlik mesleğiyle ilgili okullardan ibaretti. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlangıcından 1839'a kadar

* Sabancı Üniversitesi

1 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, ed. Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay, İstanbul 1995, s. 62.

2 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, s. 85-93; Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*, 2. bs., İstanbul 1977, c. 1-2, s. 65-66.

1- Avrupa'ya ilk gönderilen öğrenciler

sürmüş olan askerî bozgun ve dağılma hâli Osmanlı Devleti'ni, silahlı kuvvetlerin süratle modernleşmesi için esas itibarıyla askerî karakteristiğe sahip eğitim kurumlarını kurmaya öncelik vermeye zorladı.³

Ne var ki idari merkezîleşme siyaseti ve modern bir devlet teşkilatı inşası gerekli vasıf ve ehliyete sahip bir mülki memurlar zümresinin eğitimini kaçınılmaz kıldı. İlk sivil devlet okulları 1839'da İstanbul'da kuruldu. Bunlar *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ("Maarif Mektebi") ve *Mekteb-i Ulum-i Edebiye* ("Edebî İlimler Mektebi") idi. Bunların eğitimi ileri seviyeli bir ilk dereceli okuldan fazlaydı, fakat aslında meslek okulları vasfını taşıyordu.⁴

Eğitim Politikaları

Devlet okulları sisteminin dünyevi-uygulamalı istikamette ıslahına dönük ilk kararlı girişim Şubat 1839'da yayınlanmış olan *Meclis-i Umur-ı Nafia'nın* ("Bayındırlık İşleri Meclisi") layihasında ortaya çıktı.⁵ Bu belgede geleneksel Kur'an okullarının yetersiz eğitimi sert bir şekilde eleştiriliyor, fakat alınması gereken tedbirlerle ilgili teklifler muhafazakâr ve dinî çerçevenin dışına çıkamıyordu. Belgede erkek çocuklar için okuma, yazma ve

3 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 517-521, 527, 534-568; Sadreddin Celal Antel, "Tanzimât Maarifi", *Tanzimât I*, İstanbul 1940, s. 444; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, İstanbul 1995, tür. yer.

4 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, s. 368, 386.

5 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti: Târîhçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul 1338, s. 6-10; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 105.

temel İslami düsturlarda maharet ve ehliyet kazandırmak üzere geleneksel ve büyük cami okullarında mecburi eğitim teklif ediliyordu. Belgeye göre mesleki okullar hariç eğitim sisteminin kontrolü *şeyhülislam ve ulema*da bırakılacaktı.

Bir maarif idaresinin teşkili için ilk somut adım Müslüman okullarının baş idare amiri (*nazır*) olarak eski kadı ve evkaf müfettişi İmamzade Esad Efendi'nin (ö. 1851) tayiniyle atıldı. Kasım 1838'de Esad Efendi'nin nezaretinde "Rüşdiye Mektepleri İdare Merkezi" (*Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti*) denilen bir teşkilat kuruldu. Bu, muhtemelen büyük cami okullarını ifade eden *rüşdiyye* tabirinin ilk kullanılışıydı.⁶

Rüşdiye Mektepleri Nezareti varlığını, Esad Efendi'nin *Meclis-i Vâlâ* üyeliğine atandığı ve Rüşdiye Mektepleri Nezareti'nin dağıldığı 1849 yılına kadar sürdürdü. Bu atamayla Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-i Edebiye, *Mekâtib-i Umumiyye Nezareti*'nin ("Genel Okullar İdare Merkezi") çatısı altında birleştirildi.⁷

İmamzade Esad Efendi, geleneksel mektep müfredatının şekillendirilmesinde müessir olmakla beraber, *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti*'nin salahiyet alanı aslında Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye ile sınırlıydı. 1845'e kadar eğitimde ciddi reformlar yapılamamış olmasının sebeplerinden biri bu yetki sınırlılığı gibi görünür. Mahalle mektepleri ve hocalarının atamalarını Evkaf-ı Şer'îye Nezareti denetliyordu ve bu, adı geçen kurumların ıslahının önünde ciddi bir engel oluşturuyordu.

KIRIM SAVAŞI'NA KADAR SULTAN ABDÜLMECİD DEVRİ (1839-1856)

Bu döneme kadar *Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti*'nin ve mesleki nitelikte iki devlet okulunun kurulmasını müteakiben başka bir ıslahat teşebbüsünde bulunulmadı. Büyük ıslahat çığırını açmış olmakla beraber 3 Kasım 1839 tarihli *Gülhâne Hatt-ı Hümayunu*'nun eğitim meselesi üzerinde ciddi bir etkisi görülmedi. Mamafih II. Mahmud'un halefi ve oğlu Sultan Abdülmecid (1839-1861) *Meclis-i Vâlâ*'ya hitap eden 13 Ocak 1845 tarihli bir ferman yayınladı. Bu fermanla sultan zecrî ihtiyaçları öne çıkarmıştı. Buna göre "tebaa arasında cehaletin izalesi" zorunlu olup bu ancak devlet eğitimiyle gerçekleştirilebilirdi. Bu ihtiyaç orta dereceli mekteplerin, yüksekokulların

6 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 20; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul, 1993, s. 225, 226.

7 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 6-10; Berkes, *The Development of Secularism*, s. 105.

2- Mekteb-i Rüşdiye madalyasının ön ve arka yüzü (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

ve meslek okullarının kurulması zaruretini ortaya çıkarıyordu. Beri yanda dinî ve dünyevi okulların da göz önünde bulundurulması ve bunların taşrada yaygınlık kazanması gerekiyordu.⁸

Sultan Abdülmecid'in fermanının bir sonucu olarak devlet, Haziran 1846'da eğitim meseleleri için daimî merkezî bir heyet (*Meclis-i Maarif-i Umumiye*) oluşturdu. Bunu Kasım 1846'da Maarif-i Umumiye Meclisi'nin bir yürütme organı olarak hareket edecek bir nezaretin kurulması takip etti. Bu, yukarıda adı geçen *Mekâtib-i Umumiye Nezareti* idi.⁹

Eski vakanüvis Sahhaflar Şeyhizade Esad Efendi (ö. 1848) Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin başına getirildi. Yardımcısı Sadaret kaleminin eski üst düzey memuru (*Mektubî-i Hazret-i Sadaretpenahî Odası Mümeyyizi*) ve Farsça mütercimi Kemal Ahmed Efendi idi (daha sonra Kemal Paşa, d. 1808-ö. 1886). Ayrıca nezaret emrine mahalle mekteplerini ve henüz tasarı hâlinde olan rüşdiye mekteplerini teftiş edecek iki müfettiş tahsis edildi. Fakat Esad Efendi yaklaşık bir yıl sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye reisliğine terfi ettirilince boşalan makama, Kemal Efendi atanarak dolduruldu (Aralık 1847).¹⁰

8 Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim I: 1839-1908*, İstanbul 1945, s. 13-14.

9 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 255; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 441-445; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 12; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 34.

10 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 235-236; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 441; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 35-36.

Rüşdiye Mektepleri

Kemal Efendi modern Osmanlı-Türk eğitiminin öncülerinden birisi olarak kabul edilmelidir. Muhtemelen 1847'nin başlarında, İstanbul'da iki numune rüşdiye mektebinin kurulmasına o öncülük etti ve masraflarını kendi imkânlarından karşıladı. Bu iki kurumdaki talebelerin temel Arapça, Farsça, aritmetik, coğrafyayı nispeten kısa sürede öğrenebildikleri ortaya çıkınca Bâbîâli 1848'de beş rüşdiye mektebinin daha kurulmasını kabul etti.¹¹ Başlangıçta rüşdiyeler ıslah edilmiş mahalle mektepleri ile üniversite (*Darülfünun*) arasında iki yıllık ara okullar olarak düşünülmeyle beraber mahalle mekteplerinin reforme edilmesinin ve Darülfünun'un tesis edilmesinin önündeki güçlükler Kemal Efendi'yi rüşdiye mekteplerinin eğitim süresini uzatmaya sevk etti.

Öğretmen Okulu (Darümuallimîn)

Kemal Efendi bir yandan bu adımları atarken bir yandan da yine 1848'de rüşdiye mekteplerinin muallimleri ("öğretmenleri") için bir öğretmen okulunun (*Darümuallimîn*) kurulmasında da müessir oldu.¹² On yıllar boyunca bu kuruma başvuruda

11 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 60-61.

12 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 236-238; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 443, 445; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 38, 39; Abdülkadir Özcan, "Tanzîmât Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150. Yılında Tanzîmât*, ed. Hakkı Dursun

3- Mekteb-i Sultanî hocaları

bulunanlar büyük ölçüde medrese talebeleriyle sınırlı kaldı. 1850’de bu okulun başına Ahmed Cevdet Efendi’nin (daha sonra paşa) getirilmesinden sonra kurum kendisinin hazırladığı bir nizamnameye (*Darülmualimîn Nizamnâmesi*) kavuştu. Bu düzenleme öğretmen okulu talebelerinin mübarek üç aylar (receb, şaban ve ramazan) boyunca İstanbul dışına erzak ve iane toplamak üzere *va’z ü nasihate* çıkmasını (*cerre çıkmak*) yasakladı. Bu medrese talebeleri için teamül hâline gelmiş bir uygulamaydı. Ne var ki Ahmed Cevdet Efendi’ye göre burada önem arz eden mesele, “dilencilik” diye nitelediği bu işin müstakbel muallimlerin vakar ve haysiyetine zarar verme olasılığıydı.¹³ Bu örnek, Osmanlı yönetiminin, muallimleri ahaliden ayrı ve belli bir itibar derecesini haiz bir mesleki zümre olarak yükseltme hedefini gözler önüne serer.

İlk Ortaokul (Darülmaarif)

Tam teşekküllü ilk ve orta dereceli kurumlarıyla modern bir eğitim sistemi geliştirme çabaları neticesinde Kemal Efendi 1849’da İstanbul’da padişahın annesinin, Bezmiâlem Valide Sultan’ın himayesinde *Darülmaarif* (“Maarif Yurdu”) denilen yüksek bir orta dereceli mektep

Yıldız, Ankara 1992, s. 444; Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara 1996, tür. yer.

13 Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı”, *Yeni Türkiye*, 1996, Eğitim özel sayısı, sy. 7, s. 471-475.

kurmayı başardı. Bu yeni kuruma sadece rüşdiye mezunları ya da Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiye mezunları başvuruda bulunabiliyordu. Eğitim süresi üç yıldır. Her ne kadar bu kurum rüşdiye ile birlikte tasarlanan üniversite arasında bir ara öğretim kademesi olarak düşünülmüşse de Mekâtib-i Umumiye Nezareti muavininin bu okula mahalle mektebi mezunlarını da kabul etmesi sebebiyle kısa zamanda başlangıçta hedeflenen vasfını kaybetti. Sonuçta kurumsal olarak kalıcı ilk devlet ortaokulu kategorisi, yani *idadî* mektepleri tesis edildiğinde artık köhneleşmiş bir okul olan *Darülmaarif* 1872’de lağvedilerek binası idadî mektebine terk edilmiştir.¹⁴

Ebe Mektebi

II. Mahmud döneminde devlet, kürtaj uygulamasını yasaklamak üzere açık bir tutum takındı. Bu siyasetin bir parçası olarak ebeleri idari denetim altına almayı amaçlayan adımlar atıldı. 1842’de Askerî Tıbbiye’ye bağlı olarak bir *Ebe Mektebi* açıldı. Böylelikle zaten geleneksel olarak icrayı sanatlarını sürdüren ebelerin doğum esnasında ana ve çocuk sağlığını emniyet altına alacak kadın sağlık görevlileri olarak devlet memurları kapsamına alınması hedefleniyordu. Baştabip (*Hekimbaşı*) Abdülhak Molla, İstanbul’daki bütün ebelerin bu okula

14 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 239, 240; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 40-44; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 449-453.

4- Maarif Madalyası (İstanbul Arkeoloji Müzesi, Sikkeler Bölümü)

devamlarının mecburi olduğunu ilan etti. Mektebe devam hususunda ayak direyecek ebeler ebelik mesleğini icradan men edilecek, mukavemet ise cezaya tâbi olacaktı. *Ebe Mektebi* kadınların eğitim gördüğü ve mezunlarının maaşlı devlet memuru olarak atandıkları ilk devlet kurumudur.¹⁵

1854 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıdaki gibidir:¹⁶

¹⁵ Tuba Demirci ve Selçuk Akşin Somel, "Women's Bodies, Demography, and Public Health: Abortion Policy and Perspectives in the Ottoman Empire of the Nineteenth Century", *Journal of the History of Sexuality*, 2008, c. 17, sy. 3, s. 395-396.

¹⁶ Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri*, Ankara 2000, s. 17.

5- Harbiye Mektebi zadedân sınıfı

1. Yüksek Eğitim Veren Askerî Mektepler

Mekteb-i Ulum-i Harbiye (Kara Harp Okulu)

Mekteb-i İdadiye-i Harbiye (Kara Harp Okulu İçin Hazırlık Mektebi)

Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun (Deniz Mühendislik Mektebi)

Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (Kara Mühendislik Mektebi)

Tıbhane-i Âmire (Askerî Tıbbiye Mektebi)

Askerî Baytar Mektebi

2. Ortaokul ve Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Mektepler

Darülmualimîn (Öğretmen Okulu)

Darülmaarif

Ebe Mektebi

Beyazıt Rüşdiye Mektebi

Saraçhane Rüşdiye Mektebi

Lâleli Rüşdiye Mektebi

Davutpaşa Rüşdiye Mektebi

Üsküdar Rüşdiye Mektebi

Beşiktaş Rüşdiye Mektebi

Kasımpaşa Rüşdiye Mektebi

Mekteb-i Maarif-i Adliye

Mekteb-i Ulum-i Edebiye

3. Mahalle Mektepleri

360 civarında mahalle mektebi.

ISLAHAT FERMANI'NDAN OSMANLI-RUS SAVAŞI'NA (1856-1878) EĞİTİM GELİŞMELERİ

1856 senesi Osmanlı devlet eğitimi tarihinde de bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu dönem zarfında birbirini peşi sıra takip eden kurumsal reform tedbirleri gerçekleştirildi. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru, 1856'da ilan edilen *Islahat Fermanı* diğer ıslahat tasarılarının yanı sıra Osmanlı sivil ve askerî okullarına kabul edilmede bütün tebaaya fırsat eşitliğini güvence altına alıyor ve resmen tanınmış her dinî topluluğun (*cemaat* veya *millet*) kendi okullarını devlet denetimi altında olmak şartıyla özgürce kurma hakkını kabul ediyordu.¹⁷

Okulların kurulmasına tanınan bu nispi özgürlük Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar arasında eğitim ağlarının süratle gelişmesine yol açtı. Gayrimüslim okullarının bu derece yaygınlaşması karşısında Bâbîâli, Osmanlı devlet okulları sisteminin geliştirilmesini öncekinden daha da fazla destekleme ihtiyacı hissetti.

Maarif-i Umumiye Nezareti (1857) ve Eğitim Politikaları

Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin mevcut esas teşkilat çerçevesi ve imkânları imparatorluk çapında bir okul sisteminin tesisi gibi büyük bir iş için yeterli değildi. Bunu,

¹⁷ Berkes, *Development of Secularism*, s. 152-154; Roderic H. Davison, "Westernized Education in Ottoman Empire", *MEJ*, Yaz 1961, s. 289-301; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 15.

karşılama için Bâbîâli 1857'de daha geniş imkânlarla ve daha özerk bir teşkilat yapısına sahip Maarif-i Umumiye Nezareti'ni kurdu.¹⁸ Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kuruluşu Bâbîâli'nin eğitim sisteminin Avrupa'daki benzerlerine göre modernleştirilmesine güçlü rızası olarak yorumlanmıştır.¹⁹ Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti genel eğitimi daha iyi düzenlenmiş bir devlet denetimine tâbi kılmak suretiyle modern bir okul sisteminin tesisi ve bunları merkezî tasarılarla uyum içerisinde şekillendirmek için bütün mali imkânlarını seferber etmeye başladı.

1861 tarihli bir belgede devlet ilk defa imparatorluk çatısı altındaki Müslim ve gayrimüslim mevcut bütün okulları yasal bir çerçeve içerisinde bütünleştirmeye ve bunları Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlamaya teşebbüs ediyordu. Bununla "Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altındaki bütün bölgelerde her cemaatin tahsil ve terbiyesi için mevcut okullar sistemi ve düzenlemelerini nezaret altında bulundurmaya"²⁰ amaçlıyordu. Başka hususların yanı sıra aşağıdaki kararlar bilhassa mühimdi. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye hariç bütün okullar Maarif-i Umumiye Nezareti'nin yetki sahasına terk edilmeliydi. Nezaret, okulları üç ana kategoriye ayırmıştı: 1. Sıbyan mektepleri, yani bütün dinî toplulukların ilkokulları, 2. Rüşdiye mektepleri ve 3. Meslek okulları. Okuma yazma ve dinin temellerini öğreten sıbyan mektepleri cemaat esasına göre farklılaşıyor ve çocuklar birbirinden ayrı öğrenim görüyorlardı. Karma eğitim veren orta dereceli okullar olarak rüşdiye mektebi öğrencileri meslek okullarına devam için gerekli bilgi ile "medeniyet ve maddi ilerlemenin gereklerini" öğreneceklerdi. Yukarıda zikredilen okulların ikinci ve üçüncü kategorisinde eğitim dili Osmanlı Türkçesi olacaktı.²¹

Bu dönemde geleneksel mahalle mekteplerinin ıslahı için yeni teşebbüslerde bulunuldu. Bu maksatla 1862'den itibaren İstanbul'daki mahalle mekteplerinin bazılarında okuma yazma öğretiminin basitleştirilmesi ve hızlandırılması için bir kısım yenilikler hayata geçirildi. Nezaret, öğrencilere yazı levhaları (*taş levha*, *yaz-boz tahtası*), keskiler (*taş kalem*), kalem mürekkep takımı (*divit*) dağıttı. Amaçlanan mahalle mekteplerinden mezun olup da Kur'an'ı mükemmelen okuyabilen ve dinî bilgilerle yeteri derecede mücehhez talepleri Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri

¹⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 15-16.

¹⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 16.

²⁰ Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 46-47.

²¹ Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 46-47.

6- Sanayi Mektebi hoca ve talebeleri

okuyabilecek duruma getirmeyi. Ne var ki bu girişimler başarılı olmadı.²²

Mevcut Müslim ve gayrimüslim okulları yasal bir çerçeve içerisine yerleştirmeye dönük tekliflerde bulunulmakla beraber -ki 1861 tarihli belgenin aslında yapmaya çalıştığı buydu-yine de hem eğitimsel, hem kurumsal ve mali politikalar, ayrıca da Osmanlı genel eğitimiyle ilgili meseleleri tanzim edecek daha kapsamlı hukuki düzenleme ihtiyacı vardı. 1856 *Fermanı*'ndan sonra bilhassa güçlenmiş olan Osmanlı siyaseti bu idealin yayılması için şümulü bir maarif planlamasına ihtiyaç duyuyordu. 1864'ten sonra Osmanlı genel eğitimini kapsayacak bir yasal düzenleme tartışmaları başladı. 1867'de Fransız eğitim reformcusu ve eğitim bakanı, Victor Jean Duruy (ö. 1894) cemaat ayrımı gözetilmeksizin orta dereceli okulların ihdasını, bir üniversitenin kurulmasını, meslek okullarının tesisini ve halk kütüphanelerinin açılmasını teklif etti. Devlet iki yıl içerisinde bu teklifleri *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* olarak kanunlaştırdı.²³

²² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 464-466; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişmesi (1773-1923)*, İstanbul 1970, s. 83-85.

²³ Berkes, *Development of Secularism*, s. 179; İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi", s. 370; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 20-22.

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi (1869)

Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi payitahttaki ve taşradaki mevcut okulların tek bir kapsamlı yasal çerçeve içerisinde toplanıp bütünleşmesini sağladı. Ayrıca vilayet maarif idarelerinin temelini atılmasının zeminini hazırladı. *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin Eylül 1869'dan önce Meclis-i Vükelâ ("Bakanlar Kurulu") raporuna eklenmiş layiha niteliğindeki resmî gerekçesi Batılılaşma yanlısı eğitim reformlarının ideolojik saiklerini yansıtır.²⁴ *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi* dünyadaki refah ve mutluluğun temel kaynaklarının doğa bilimleri ve eğitim olduğunu varsayıyordu. Ticaret ve sanayi için yararlı olacak, ilerlemenin de yolunu açacak olan yenilikler ve kurumları ancak bilim ve eğitim vasıtasıyla ortaya çıkarmak mümkündü. Ticaret ve sanayinin inkişafı insanların ihtiyaçlarını daha kolay sağlamalarını mümkün kılacaktı. "Uygar dünya"ya (*dâire-i medeniyet*) mensup milletler ve halklar için dünyanın hazinelerinden ve refahından pay almak ancak böylesi bir gelişme sayesinde mümkün olacaktı.²⁵

²⁴ Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 102-109; Antel, *Tanzimât Maarifi*, s. 450.

²⁵ Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 102, 103.

7- Mülkiye Mektebi hoca ve talebeleri

Belge daha sonra imparatorlukta mevcut eğitim kurumlarının yetersizliğini eleştiriyordu. “Yüksek bilimlere” (*ulûm-ı âliye*) bir temel oluşturmak üzere düzenli ve devamlı bir ilkökul sistemi elzem olmasına karşın mevcut sıbyan mekteplerinin sayısı bu ihtiyacı karşılamaya yeterli değildi. Üstelik sıbyan mekteplerinde sadece dinî bilgiler veriliyordu. Hocalar, çocuk eğitimi ile ilgili gerekli niteliklerden yoksundu. Öte yandan sıbyan mektebi eğitiminde çocukların kişilik ve ahlakının gelişimi için kurallara ihtiyaç vardı. Beri taraftan yüksekokulların eksikliği rüşdiye mezunlarını ya *Mahrec-i Eklâm*'a (“Devlet Dairelerine Çıkış Yeri”) veya askerî okullara devama mecbur kılıyordu. Bu hâl fen ve tabiat bilimleri hakkında bilgi edinmek isteyen öğrencilerin eğitiminin önünde bir engel oluşturuyordu. Sıra yasal tekliflere geldiğinde gerekçe metni, zorunlu eğitimin önünü açacak düzenlemelerin bir an evvel hayata geçirilmesini talep ediyordu. Önerilen kalıcı bir müfettişler heyeti bütün eğitim kurumlarını sürekli olarak denetleyecekti. İmparatorluk sınırları dâhilindeki her okul türü itibarıyla bir sınıflamaya tâbi tutulmalı ve bir sistem içerisine dâhil edilmeliydi.²⁶ *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin gerekçe layihası öğretimin eğitimsel

kalitesinin yükseltilmesi ve nüfus arasında maarifin yaygınlaştırılması doğrultusunda adımların atılması ihtiyacının altını açıkça çiziyordu.

Belge “farklı dinî topluluklardan çocuklar arasındaki karşılıklı anlayış ve dostluğun güçlendirilmesi” için bir karma eğitim ihtiyacını vurgulayarak sona eriyordu. Bu gayenin tahakkuk ettirilmesi için *Mekteb-i Sultanî* ile aynı seviyede eğitim veren orta dereceli idadî mekteplerinin açılması düşünülüyordu. Bunun için modern bilimler bahsinde okul kitaplarının kaleme alınması gerekmekte olup ortaya çıkacak bu ihtiyaç da yabancı dillerden Osmanlı Türkçesine çeviriler yapılarak karşılanacaktı. Devlet hem tabii hem beşerî bilimler eğitimi denetim altında tutmalıydı. Bu denetimin tek istisnası karma eğitim yapan kurumlarda gayrimüslimlere verilen din eğitimi konularıydı.²⁷ Gerekçe metninin bu son bölümünde *Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi*'nin Osmanlılık hedefi daha aşikâr hâle gelmektedir. Mevcut rüşdiye mekteplerinin müfredatının, programında ciddi yekûn tutan dinî konular sebebiyle, farklı dinî topluluklardan çocukları bir araya getirme hedefini gerçekleştirmek açısından yeterli olmadığı düşünülüyordu. Bir başka mühim ifade o zamana kadar

26 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 103-105.

27 Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 106-109.

ulemaya bırakılmış olan beşerî bilimlerin öğretiminin nezaret denetimine tâbi tutulması kararıydı. Bu karar devletin -medreseler bir tarafa bırakılacak olursa- genel eğitimi tüm veçheleriyle denetim altına almayı hedeflediği anlamına geliyordu.

İdadî (“Hazırlık”) Mekteplerinin Gelişimi

Pratik ve dünyevi eğitim veren ilkokulların yokluğu, modern eğitim vermesi amaçlanan rüşdiye mekteplerinin yetersizliği ve neticede devlet meslek okullarına başvuranlar arasında temel bilimlerde malumat eksikliği 1860’ların Tanzimat reformcularının dikkatini mevcut mahalle mekteplerinde reform zorunluluğuna, ardından da ibtidaî mekteplerinin kurulması siyasetine yöneltti. Ama aynı zamanda eğitilmiş sivil memur ihtiyacı kendisini şiddetle hissettiriyor ve devlet bürokrasisinin süratle genişlemesi ve gittikçe artan farklılaşması ile birlikte daha da ivedi hâle geliyordu. Bâbiâli gerekli eğitimle mücehhez bir devlet memurları ordusuna acilen ihtiyaç duyuyordu. Dolayısıyla meslek okullarının sayısının artırılması kaçınılmaz bir ihtiyaç hâline gelmişti.

Söz konusu acil durum karşısında idadî mekteplerinin kurulması ve rüşdiye mekteplerinin bunlara entegre edilmesi pragmatik bir çözüm tarzıydı. Takip edilen bu yol, hem sivil memur eğitimi için meslek okulları ihtiyacını karşılamış, hem de yukarı seviyede ilk dereceli eğitimi yaygınlaştırma hedefine cevap vermiştir. Eski rüşdiye sınıflarından oluşan idadî mektebinin alt sınıflarında öğrenci şimdi ilkokul bilgisini gereği gibi tamamlıyor, üst sınıflarında da ilerideki muhtemel devlet memuriyeti hayatı için gerekli orta dereceli öğrenimini alıyordu.²⁸

Devlet Okullarının Yaygınlaşması

Başlangıçta orta dereceli mektepler olarak tasarlanan rüşdiyelerin temeli 1847’de atılmış olmakla beraber bu kurumlardan mezun öğrencilerin eğitsel müktesebatı rüşdiye eğitiminden beklenen seviyesinin çok altında kalmıştı. Sonuçta Osmanlı idaresi rüşdiye mekteplerinden mezun yeni devlet memurlarından beklenen iş verimini alamamıştı.²⁹ Bu durum Maarif-i Umumiye Nezareti’ni rüşdiye mektebi mezunlarını idari hayata hazırlamak üzere 1867’de *Mekteb-i Eklâm* (“Devlet Daireleri Mektebi”) denilen bir yıllık bir hizmet içi eğitim programı açmaya zorladı. Bir yıl sonra bu düzenlemenin tatmin edicilikten uzak olduğu görülünce *Mahrec-i Eklâm*

(“Devlet Dairelerine Çıkış Yeri”) denilen kendine özgü üç yıllık bir mektebe dönüştürüldü.³⁰ Bu yeni okul, bütün imparatorlukta asıl orta dereceli mektepler olarak kurulacak olan, geleceğin idadî mekteplerinin öncülünü teşkil etti. *Mahrec-i Eklâm* 1877’ye, yani Mülkiye Mektebi (*Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne*) açılıp da yerini alıncaya kadar faaliyetini sürdürdü.³¹

Bu dönemde İstanbul’da maarifle ilgili gelişmeler bağlamında üç önemli kurum zikredilmelidir. Bunlar daha sonra imparatorluk ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki devlet seçkinleri ve aydınlarının yetişmesinde dikkate değer bir rol oynayacaklardır. Bunlardan birincisi, Mülkiye Mektebi (*Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne*), hukuk, iktisat, coğrafya, tarih ve istatistik gibi konularda Bâbiâli’nin genç kâtiplerini eğitecek bir kurs olarak ilk defa 1859’da kuruldu. Rüşdiye mezunları da giriş imtihanlarını verdikten sonra bu kuruma girebiliyorlardı. Bâbiâli kaza yöneticileri (kaymakam) ve mali mahallî idare amirleri (mal müdürü) atamalarında bu kursun mezunlarına öncelik verdi. Başlarda iki yıllık bir mektep olmasına karşın eğitim süresi 1869’da üç ve nihayet 1870’te dört yıla çıkarıldı.³²

Benzer türde bir başka kurum 1868’de kurulan *Mekteb-i Sultanî* (günümüz Galatasaray Lisesi) idi. Bu okul ile Osmanlılık tarzı siyasetin bir gereği olan Müslim ve gayrimüslim talebelere karma eğitim verme hedefi gerçekleştirilmek isteniyordu. Bir devlet okulu olmakla beraber bu kurum Fransız Eğitim Bakanlığı’yla yakın işbirliği içinde kurulmuştu. Başlangıçtaki hâliyle müfredatı Fransız liseleriyle uyum içindeydi. Din, Osmanlı tarihi, İslam tarihi, Arapça, Farsça, Osmanlı Türk edebiyatı, coğrafya ve hüsn-ü hat gibi dersler hariç geriye kalan konular, yani doğa bilimleri, hukuk, felsefe, ayrıca Grekçe ve Latince gibi klasik Avrupa dilleri Fransızca öğretiliyordu. İlk başta beş yıllık bir yukarı seviye ortaokul olarak kurulmuş olan Mekteb-i Sultanî, daha sonra ilk ve orta dereceli eğitim için yedi yıl daha ilave edilmesiyle on iki yıllık bir eğitim kurumuna dönüşmüştür. Kurumun ilk müdürü bir Fransızdı, bunu bir Osmanlı Ermenisi takip etmiş, ardından bu görevi Müslüman Osmanlılar üstlenmeye başlamıştır. Kurumdan diploma alan öğrenciler eğitimlerini Fransız üniversitelerinde devam ettirebiliyorlardı. Mekteb-i Sultanî ücretli bir okuldu, fakat çok yüksek akademik performans sergileyen Müslüman

³⁰ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 476-479.

³¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 479,595-596, 602-604.

³² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 594-619; Joseph S. Szyliowicz, “Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mülkiye”, *World Politics*, 1971, sy. 23, s. 371-398.

²⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 120,125.

²⁹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 477, 478.

8- İclaliye Kız Mektebi talebelerinin sergisi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

çocuklar, bir imtihanın ardından eğitimlerini parasız yatılı olarak sürdürebiliyorlardı. Müslim ve gayrimüslim talebelerin karma eğitime başlangıçta geleneksel İslamcı kesimden ve tutucu gayrimüslim çevrelerden kaynaklanan tepkilere rağmen kısa bir süre içerisinde bu okul bütün toplum kesimlerinden varlıklı ailelerin erkek çocuklarını eğitime göndermek için birbirleriyle yarıştıkları bir kurum hâline geldi.³³

1856 ila 1878 arasındaki dönemde bir üniversite (*Darülfünun*) kurmaya dönük iki teşebbüste bulunuldu. İlki 1863-1865, ikincisi 1870-1872 arasındaki teşebbüslerdi. Mamafih her iki girişim de başarısızlıkla sonuçlandı. Vasıflı öğretim üyelerinin azlığı ve akademik eğitimin bu yüksek seviyesini sürdürmeye yetecek gerekli eğitim temeline sahip öğrenci sayısının yetersizliği üniversite tasarısının tatbikini imkânsız kıldı. Bir üniversitenin açılmasını mümkün kılacak entelektüel birikim ancak 1900 yılında, II. Abdülhamid döneminde gerekli seviyeye erişebilmiştir.³⁴

33 İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *TTK Belleten*, 1943, sy. 7, s. 315-347; Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları (1868-1871)*, İstanbul 1989, tür. yer

34 Akyıldız, *Merkez Teşkilatında Reform*, s. 228-230; Ali Arslan, *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihesine Giriş. İlk

Bu arada üniversitenin yokluğundan kaynaklanan akademik boşluğu doldurmak üzere 1874'te Mekteb-i Sultanî'ye üç meslek okulu eklendi: Hukuk Mektebi (*Galatasaray Hukuk Mektebi*), Beşerî İlimler Mektebi (*Galatasaray Edebî Mektebi*) ve Mühendislik Mektebi (*Turuk u Meabir Mektebi*).³⁵

Mahalle mekteplerinde ders verecek, iyi eğitim görmüş yeni bir muallimler kuşağını yetiştirmek üzere Kasım 1868'de Sıbyan Muallim Mektebi (*Darülmuaallimîn-i Sıbyaniye*) kuruldu.³⁶ Başlangıçta bu kurumda yetişecek adaylar olarak İstanbul'un selâtin camilerindeki talebeler düşünülmüştü. Fakat artık mahalle mektebi eğitiminin ana hedefi Kur'an öğrenimine ilaveten Osmanlı Türkçesi metinlerini okuma yazmada beceri kazanılmasını sağlamak olduğu için müstakbel mahalle mektep tedrisatını medrese talebeleriyle sınırlama tasarısı medrese kökenli olmayan öğrencilerin de kabulüyle terk edilmiş oldu.³⁷ Bu gelişme

İki Teşebbüs", *TTK Belleten*, 1990, sy. 210, s. 699-738.

35 Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963, s. 245-246; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952.

36 Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 56-58; Özcan, *Tanzimât Döneminde Öğretmen*, s. 450.

37 Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908*, Leiden 2001, s. 80-92.

9- Numune-i Terakki mektebi hocaları ve talebeleri

ilk dereceli eğitimin hâkim vasfı olan dinî eğitimin yerini giderek daha çok uygulamalı-dünyevi hedefli bir eğitim düzenine doğru değişimini gösteriyordu.

1856 ila 1878 arasındaki dönemde göze çarpan bir başka kayda değer gelişme 1858'de kızlar için rüşdiye mekteplerinin kurulmasıydı. Devletin kızların eğitimine artan ilgisinin ilk akla gelen sebeplerinden biri 1861'de resmî gazete *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlanmış olan bir makalede ortaya çıkmaktadır. Bu makaleye göre kız rüşdiye mekteplerinde öğrenciler ileride evlendiklerinde ev işlerinde kocalarının rahatını temin etmek ve kendi iffetlerini korumak üzere dinî ve dünyevi konularda dersler görecekerdi.³⁸

Kızların eğitimiyle ilgili farklı türden bir düşünceye erken Tanzimat Dönemi'nin "ideolog"u, Sadık Rifat Paşa'nın görüşlerinde tesadüf edilebilir. Muhtemelen 1840'ların sonlarına doğru, yani ilk kız rüşdiye mektebinin kurulmasından yaklaşık on yıl önce paşa, devletin kız çocuklarının "iyi yetiştirilme"sini sağlamakla mükellef olduğunu ileri sürüyordu, çünkü ona göre "kişisel olgunluk" kızların "muazzez ziynetleri" arasındaydı. Buna ek olarak, "ana kucağının insanlar için esasen okulların en köklüsü olduğunu" vurguluyordu. Bu sebepten ötürü daha emzirirken çocuklarına dinî ve ahlaki eğitim verecek anneleri yetiştirmek "millet ve insanlık için büyük bir hizmet" olacaktı.³⁹ Bu saiklerde siyasi beklentiler baskın karakter arz etmekle beraber kadınlara yeterli bir eğitim

verilmesi Tanzimat Dönemi yönetici zümreleri açısından önemli bir mesele hâline gelmiş görünüyordu. Kız rüşdiye mekteplerinin kurulması kadınların kamu hayatına kazandırılmasında hatırı sayılır bir adımdı.

İstanbul'daki ilk kız rüşdiye mektebinin müfredatı bilinmemekle beraber kız okulların kurulmasına yön vermiş olan yukarıdaki faktörler müfredatın muhtemelen dikiş-nakış kurslarını içinde barındırdığının bir delili olarak görülebilir. İlk yıllarda kadın muallimlerin yokluğu sebebiyle kız okullarının öğretim kadroları el işi veya biçki dikiş gibi derslerin öğretmenleri hariç erkek eğitimcilerden oluşuyordu. Onların yerini ancak 1873'te Kız Öğretmen Okulu'nun ilk mezunları aldı.⁴⁰

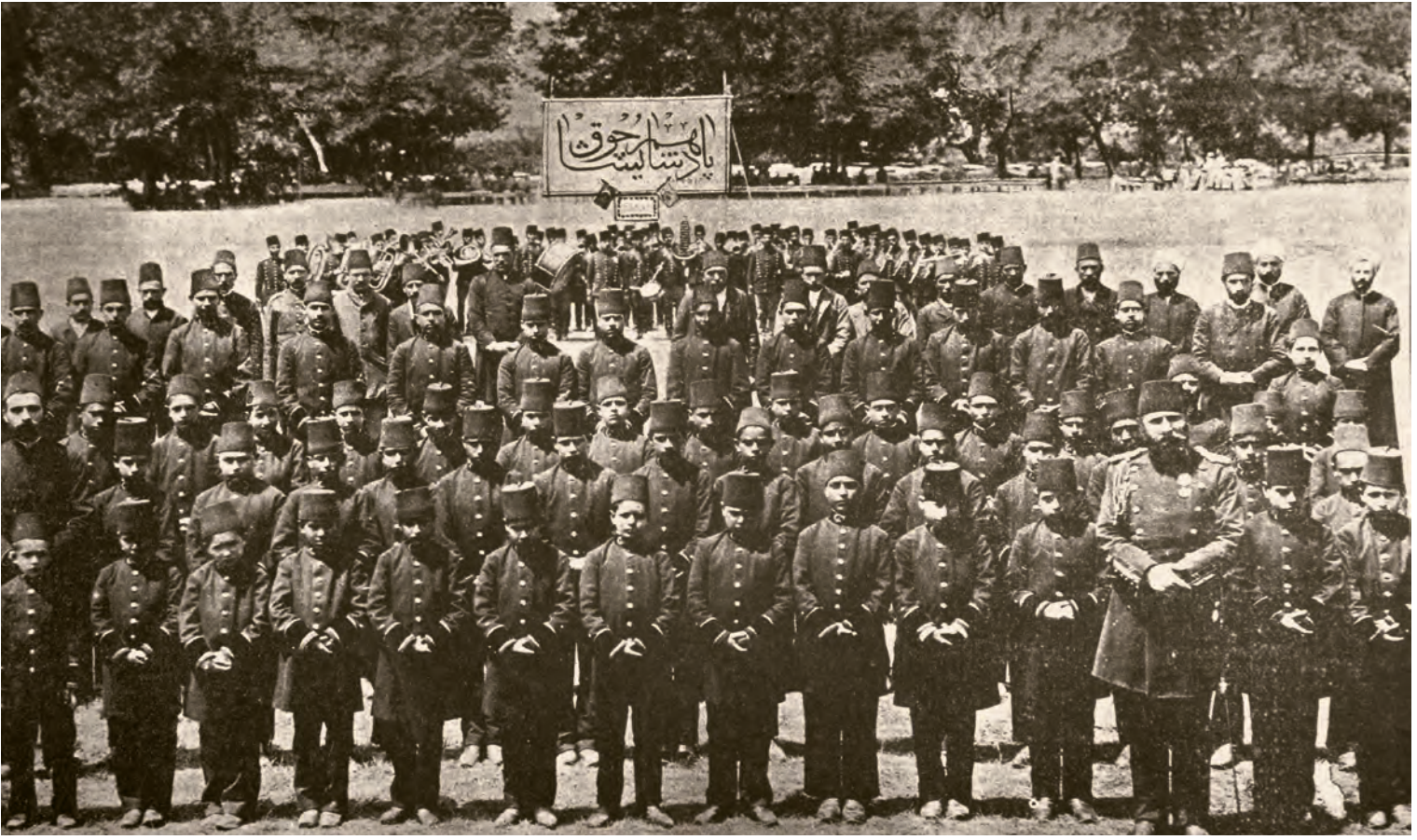
Özel Müslüman Okullarının Ortaya Çıkışı

İlk Müslüman özel eğitim girişimlerinin ortaya çıkışı 1856 *Islahat Fermanı*'nin etkilerine ve muhtemelen devletin modern okulların yaygınlaştırılmasındaki sınırlı başarısına bir tepki olarak düşünülmelidir. Gayrimüslimlerin ekonomi ve eğitimdeki artan etkisinden rahatsızlık duyan eğitimli Müslüman Türklerin yükselen endişesi ve beraberinde 1856 fermanının ortaya çıkardığı değişimlere devlet okul sisteminin kendisini uyarlamadaki yavaşlığı İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında modern eğitimi teşvik etmek üzere sivil Müslüman Türk teşebbüslerinin harekete geçmesiyle sonuçlandı. 1865'te kamu yararını düşünen bir grup Müslüman mülki ve askerî erkân *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye*'yi ("İslami Öğretim Derneği") kurdu. Cemiyetin kurucuları Yusuf Ziya Bey (daha sonra "paşa" ve Maliye

38 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 458; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 74-75; Berrak Burçak, "The Status of the Elite Muslim Women in İstanbul Under the Reign of Sultan Abdülhamid II", yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997, s. 24.

39 Rifat Paşa, "Ahlâk Risâlesinin Zeyli", *Müntehabât-ı Âsâr*, İstanbul 1293, c. 7, s. 18.

40 Bkz. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 457-458; Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim*, s. 100; Özcan, *Tanzîmât Döneminde Öğretmen*, s. 457.

10- Aşiret Mektebi talebeleri

nazırı, [ö. 1882]), Ahmed Muhtar Bey (daha sonra “paşa” ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nın komutanı [ö. 1919], Vidinli Tevfik Bey (daha sonra “paşa” [ö. 1901]) ve Ali Nakî Efendi (daha sonra Trabzon vilayeti maarif müdürü [ö. 1923]) idi.

Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye’nin başlangıçtaki hedefi Kapalıçarşı çarıklarına modern eğitim sağlamaktı. Çarşı civarında okuma yazma, başlangıç düzeyinde matematik ve geometri, coğrafya gibi dersler ve temel dinî, ahlaki, toplumsal değerler eğitiminin verildiği iki okul kuruldu. Talebelerin okuldan mezun olduktan sonra makbuz, fatura düzenleyebilir ve ticari mektuplar kaleme alabilir hâle gelmeleri bekleniyordu. Bütün ders kitapları, defterler ve kalemler Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye tarafından ücretsiz olarak sağlandı.⁴¹ 1865-1866 eğitim döneminde yaklaşık 1.630 çirak bu okullara kaydoldu ve bunların 723’ü mezun oldu. 1866-1867 eğitim döneminde ise okula yaklaşık 700 çirak kabul edildi.⁴²

Okullara artan talepten cesaret alan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye 1873’te Sultan Abdülaziz’in, Mısırlı

Hidiv İsmail Paşa’nın ve daha birçok varlıklı Osmanlı vatandaşının mali desteğiyle Müslüman ailelerin yetim çocuklarına yukarı düzey orta eğitim vermek üzere *Darüşşafaka*’yı (“Şefkat Yurdu”) kurdu. Başlangıçta bu okula yetim kız çocuklarının da kabulü düşünülmüşse de neticede kabul yetim erkek çocuklarla sınırlı kaldı.⁴³

Darüşşafaka hem kurumsal süreklilik hem eğitim kalitesi açısından bir başarı hikâyesi ortaya koydu. Bir lise olarak Fransızca tedrisat yapan *Mekteb-i Sultanî*’ye benzer bir numune okul hâline geldi. *Darüşşafaka*’daki tedrisat ve müfredat, eğitim dili Osmanlı Türkçesi olmakla beraber Fransız *La Flèche* askerî lisesini örnek alınarak düzenlenmişti.⁴⁴

1878 civarında İstanbul’da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıdaki gibiydi:⁴⁵

1. Askerî Okullar

Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne (Kara Harp Okulu)

Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (Harp Okulu için Hazırlık Okulu)

Hendesehane (Mühendislik Mektebi)

⁴¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 487-488; Mehmed İzzet, Mehmed Esad v.dğr., *Dârüşşafaka: Türkiye’de İlk Halk Mektebi*, İstanbul 1927, s. 5.

⁴² İzzet ve Esad, *Dârüşşafaka*, s. 185.

⁴³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 490.

⁴⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 491.

⁴⁵ Alkan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e*, s. 21-23.

11- Dilsizler Mektebi hocaları ve talebeleri

Mekteb-i Fünun-ı Bahrî-i Şâhâne (Deniz Harp Okulu)
Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askerî Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye Hazırlık

Mektebi)

Askerî Baytar Mektebi

2. Sivil Yüksek Mektepler ve Meslek Okulları

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye)
Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)
Mekteb-i Mülkiye
Mekteb-i Sanayi
Mülkiye Mühendis Mektebi
Telgraf Mektebi

3. Hazırlık Okulları ve Orta Derece Eğitim Veren Mektepler

Darümuallimîn-i Rüşdî (Rüşdiye Muallimleri İçin Öğretmen Okulu)

Darümuallimîn-i Sıbyan (Sıbyan Mektebi Muallimleri İçin Öğretmen Okulu)

Darümuallimat (Kız Rüşdiyesi Muallimleri İçin Öğretmen Okulu)

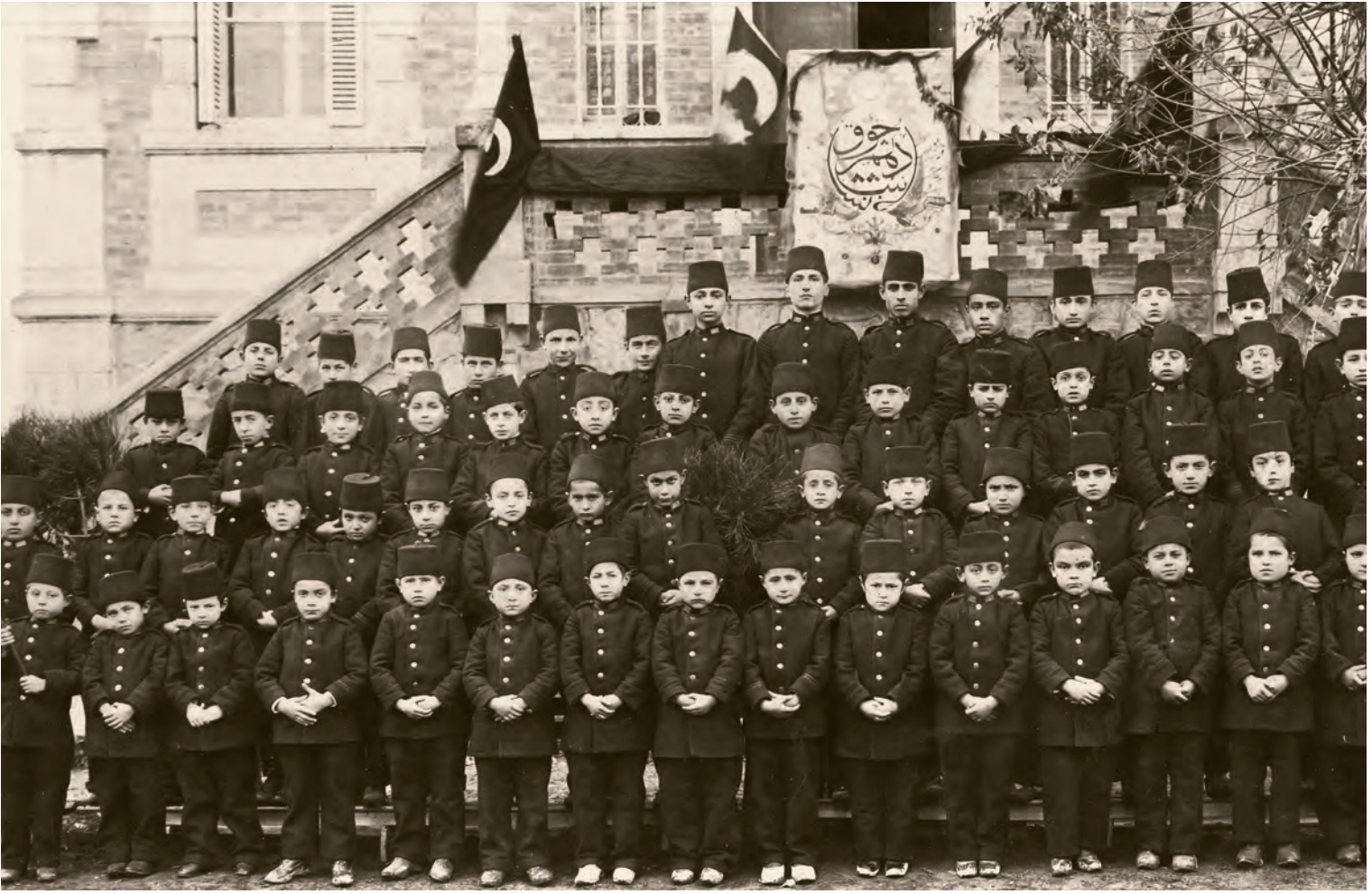
Ebe Mektebi

Mahrec-i Eklâm (Devlet Dairelerine Çıkış Yeri)

Fatih İdadîsi
Eskialipaşa İdadîsi
Beşiktaş İdadîsi
Darülmaarif

4. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kurumlar

Mahmudiye Rüşdiye Mektebi (Aksaray'da)
Sultan Beyazıt Rüşdiye Mektebi
Şehzadebaşı Rüşdiyesi
Fatih Rüşdiye Mektebi
Davutpaşa Rüşdiye Mektebi
Kasımpaşa Rüşdiye Mektebi
Beşiktaş Rüşdiye Mektebi
Üsküdar Rüşdiyesi
Atlamataşı Rüşdiye Mektebi (Üsküdar'da)
Feyziye Rüşdiye Mektebi (Tophane'de)
Eyüp Rüşdiye Mektebi
Takvimhane Rüşdiye Mektebi
Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi
Zeyrek Rüşdiye Mektebi
Sütlüce Rüşdiye Mektebi
Mirgün Rüşdiye Mektebi
İbrahimağa Çayırı Rüşdiye Mektebi

12- Bakırköy Rüşdiye Mektebi talebeleri

5. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kız Kurumları

Sultanahmed İnâs Rüşdiye Mektebi
Atpazarı İnâs Rüşdiye Mektebi
Aksaray İnâs Rüşdiye Mektebi
Şehzade İnâs Rüşdiye Mektebi
İbrahimpaşa İnâs Rüşdiye Mektebi (Bâb-ı Zabtiye'de)
Beşiktaş İnâs Rüşdiye Mektebi
Eskialipaşa İnâs Rüşdiye Mektebi
Üsküdar İnâs Rüşdiye Mektebi

6. Müslüman Özel Okulları

Darüşşafaka Lisesi

7. Mahalle Mektepleri

280 civarında mahalle mektebi.

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ (1878-1908)

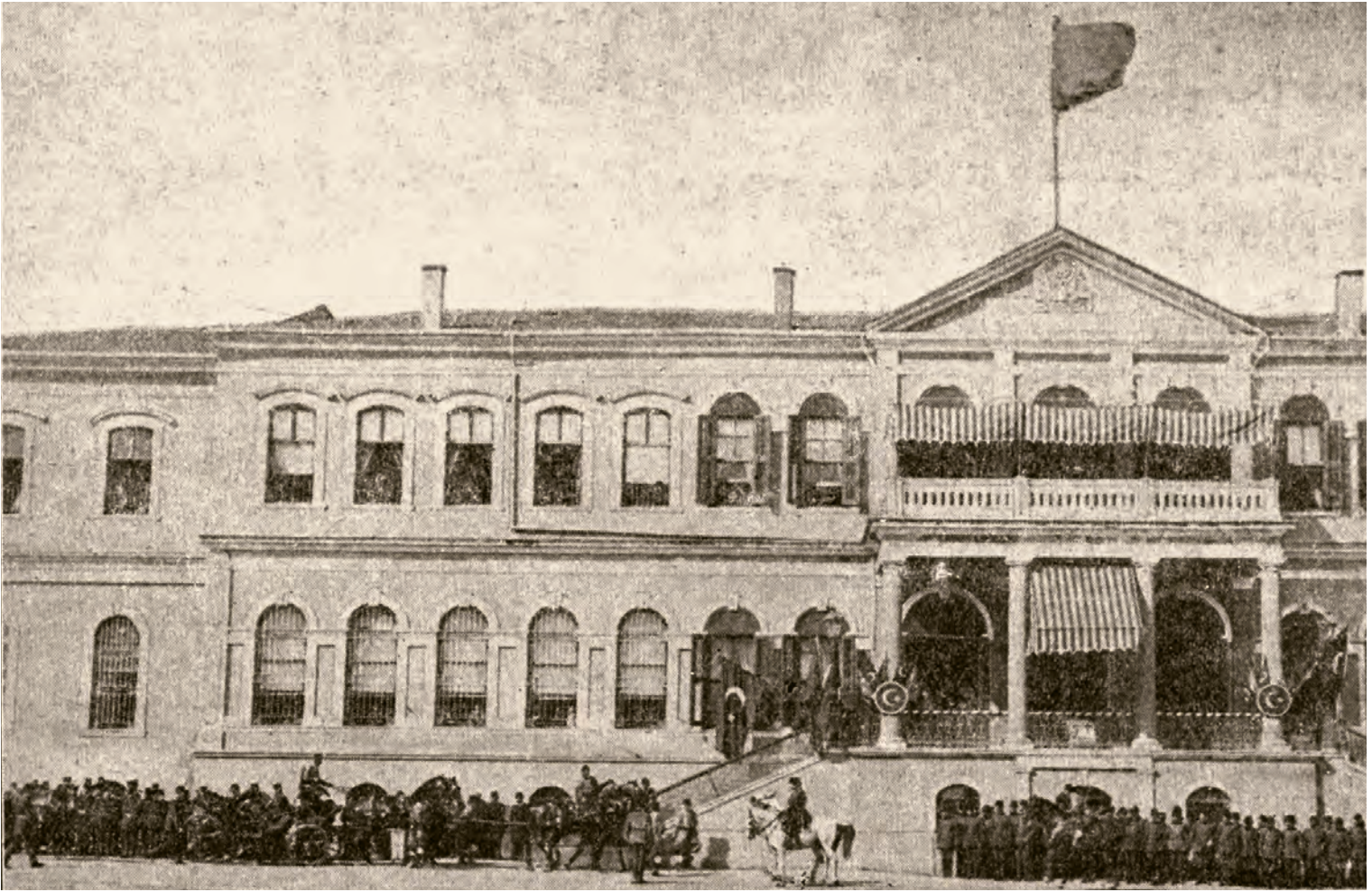
Eğitim Politikaları

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) felaketiyle başlamış olan II. Abdülhamid dönemi idaresinin en

büyük endişesi imparatorluğun parçalanıp dağılması olasılığıydı. Bu sebepten ötürü Maarif-i Umumiye Nezareti maddi imkânlarının ve insan kaynaklarının büyük bölümünü vilayetlerdeki eğitimin geliştirilmesine tahsis etti. Dolayısıyla İstanbul'daki devlet okullarına, görece az kaynak ayrılmış olduğuna tanık olmaktadır. Sözü geçen öncelik tercihinin payitahtta neden olduğu mektep açığı belli bir ölçüde özel okulların yaygınlaşmasıyla doldurulmuştur.

Abdülhamid döneminin okul politikasının bir başka vechesi müfredattaki dinî ve otoriter değerlere güçlü vurguydu.⁴⁶ 1877-1878 Savaşı'ndan sonra gayrimüslim nüfusun önemli bir parçasının kaybedilmesi Bâbîâli'yi ideolojik birliğin kaynağı olarak İslam'ın öne çıkarılmasına sevk etti. Bununla beraber önemle altı çizilmelidir ki dinin siyasi amaçla kullanımı beraberinde hâkim vasfını müspet bilimler karşılığının oluşturduğu geleneksel anlayışa bir geri dönüşü getirmemiştir. Eğitim alanında pratik ve bürokratik ihtiyaçlar arasındaki

⁴⁶ Hamid dönemi ideolojisinin esash bir tetkiki için bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains. Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London 1998.

13- V. Mehmed Reşad'ın imtihanları izlemek üzere Harbiye Mektebi'ne gelişi

gerginlik kendisini eğitim yapısı içindeki modernist eğilimlerde dışa vurmuştur. Hatta İslam'ın kullanımının esas itibarıyla siyasi birlik ve resmiyet alanı sınırları içinde kaldığı bile ileri sürülebilir.

İstanbul'daki tipik bir devlet okulunun günlük işleyiş düzeni hakkında somut bir resim çizebilmek için "İstanbul İbtidâî Mektepleri İçin Özel Talimat"ta (*Dersâadet Mekâtib-i İbtidâiyyesi İçin Ta'limât-ı Mahsûsa*, 1892) göz atmak faydalı olacaktır. Burada muallimin öğrencilere sadece gerekli konuları öğretmesi beklenmiyor, fakat aynı zamanda davranışlarıyla talebelere örnek teşkil etmesi, mesela günde beş vakit namaz kılması, talebelerini dinî vecibelerini yerine getirmeye teşvik etmesi, keza onların Peygamber'in övülmüş davranışlarını (*sünen-i seniyye*) özümseyip sindirmelerine yardımcı olması da isteniyordu.⁴⁷ Öğretmen, talebelerine öncelik sıralamasına göre "Zat-ı Şâhâneleri'ne ve onun Devlet-i Aliyyesi'ne", ebeveynine, akrabalarına, öğretmenlerine ve yaşlılara itaat ve hürmeti öğretmeliydi. Bundan başka talebeler Müslüman

kardeşlerine ve genel olarak insanlara yardım etmeyi ve vatanlarını sevmeyi (*vatan ve memlekete ... muhabbet*) öğrenmeliydi.⁴⁸ Her gün son dersin bitiminden önce talebeler Kur'an sureleri *Elem tera keyfe* (yani, Fil Suresi) ve *Fatihâ'yı* ve Allah'ın Peygamber'e *salât ü selâmını* on kere tekrarladıktan sonra sultan, devlet, Osmanlılar ve hususen İslam ümmeti için dua edeceklerdi (*Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî ve devlet ü millet ve ale'l-husûs ümmet-i Muhammed hakkında bir duâ*).⁴⁹

Din üzerindeki bu vurguya rağmen yeni kurulan ilk dereceli devlet okulları, yani ibtidâî mektepleri temel doğa bilimleri üzerine dersler de veriyordu.⁵⁰ İlk dereceli eğitimin tam da bu alışılmadık tabiatı sebebiyle basit halk ibtidâî mekteplerinin çocukların dinî inancını zayıflatacağından endişe ediyor ve ibtidâî mektepleri yerine çocuklarını geleneksel mahalle mekteplerine göndermeyi tercih ediyordu. Bu yaygın kuşku devletin ibtidâî

47 Md. 25, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

48 Md. 26, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

49 Md. 27, Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye* içinde, s. 319.

50 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 469-475; Kodaman, *Abdülhamid Devri*, s. 70, 157; Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 507-508.

14- Harbiye Mektebi mezunları

mekteplerinin ahali arasında yaygınlaşmasını önlemiştir. Birçok ahvalde halk çocuklarını ibtidaî mekteplerine kaydettirmeden evvel birkaç yıl mahalle mektebine göndermeyi tercih etmekteydi.

Bu arada bir yandan daha pratik yönelimli müfredatıyla ibtidaî mektepleri imparatorluk sathına yayılıp, diğer yandan gerçek anlamda orta dereceli eğitim kurumları olarak idadî mektepleri 1880'lerin başlarında devlet eğitim sisteminin içerisinde yerlerini alırken, rüşdiye mektepleri de bu gelişmelere muvazi olarak zaman içerisinde varlık sebebini kaybetti.⁵¹ İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinin bazıları *merkez rüşdiyeleri* teşkil etmek üzere ibtidaî mektepleriyle birleştirildi. Doğa bilimlerine göre düzenlenmiş müfredatlarıyla idadîler devletin modernist eğitim ideolojisinin ve reform yanlısı devlet bürokrasisinin çok önemli aygıtlarını oluşturdu. Esas itibarıyla Fransız yapı tarzı örnek alınarak inşa edilmiş olan idadî mekteplerinin mimarisi de görsel-plastik bir boyutta bu reformcu tavrı dışı vurur ve simgeleştirir. İstanbul'da iki devlet, bir özel idadî mektebi vardı. Bununla beraber İstanbul'da rüşdiye mekteplerinin mevcudiyeti 1908 Jön Türk Devrimi'nin sonrasına kadar devam etti.

Devlet Okullarının Çeşitlenmesi

İstanbul'da 1878 ila 1908 arasındaki dönemde yeni

⁵¹ *Maârif-i Umûmiyye Nizamnamesi*'nin 2. maddesi. Bkz. Mahmûd Cevâd, *Maârif-i Umûmiyye*, s. 470.

devlet okul türleri açıldı. Bunların çoğu meslek okulu niteliğine sahipti. İlklerinden biri 1878'de Ahmed Cevdet Paşa'nın çabaları sonucu kurulmuş olan *Mekteb-i Hukuk* idi. Bu okul *Mecelle*'yi (*Osmanlı Medenî Kanunu*) iyi bilen hâkim, savcı ve avukat gibi yeni adliye çalışanları kadrosunu eğitmede paha biçilmez bir hizmet ifa etti.⁵²

1881'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin (*Sanayi-i Nefise Mektebi*) açılması mimari, resim, heykeltıraşlık ve süsleme sanatları gibi sahalarda akademik çalışmaların Osmanlı İmparatorluğu'na girmesi bakımından devrimci bir niteliğe sahip olmuştur. Bu okulun ilk müdürü Osman Hamdi Bey, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin (*Müze-i Hümayun*) kurulmasında da önemli bir rol oynadı.⁵³

Sanayi-i Nefise Mektebi'nin kurulmasını takiben bir yıl sonra Hamidiye Ticaret Mektebi (*Ticaret-i Hamidî Mektebi*) açıldı. Bu okulun gayesi; yabancı tüccarlarla rekabete girişecek bilgilerle mücehhez bir yeni Müslümanlar kuşağı yetiştirmektir. Fransızca öğretimine ve hukuk ve iktisatla ilgili derslere büyük önem verilmişti.⁵⁴

Bu dönemde kurulmuş olan bir başka meslek okulu Sivil Mühendislik Mektebi idi (*Hendese-i Mülkiye Mektebi*, 1884). Amaç yol yapımı, bayındırlık hizmetleri ve kentsel altyapı çalışmaları gibi inşaat işlerinde istihdam

⁵² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1095.

⁵³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1123-1124.

⁵⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1136-1143.

15- Mekteb-i Sultanî hoca ve talebeleri

edilecek mühendisler yetiştirmekti. 1909'da bu okulun adı değiştirildi ve *Mühendis Mektebi* oldu.⁵⁵

Hem belediyeler hem vilayet idareleri tarafından istihdam edilecek veteriner kadrosu teşkil etmek amacıyla 1887'de Veteriner Okulu (*Mülkiye Baytar Mektebi*) kuruldu. Bu okulun mezunları Osmanlı ziraatını felce uğratan ve Avrupa'ya çiftlik hayvanları ihracatının önünü tıkamış olan hayvan hastalıklarının önlenmesinde de çalıştırılacaktı. Mehmed Akif Ersoy ve Ziya Gökalp gibi Osmanlı Türk kamuoyunun önde gelen aydınları bu kurumda eğitim görmüş oldukları için bu okul bilhassa kayda değerdir.⁵⁶

Abdülhamid dönemi İstanbul'unda eğitim alanında tanık olunan önemli bir eğitim gelişmesi kızlar için üç tane sanayi mektebinin kurulmasıydı. Bunlardan biri (*Leylî Kız Sanayi Mektebi*) yatılı öğrenci kabul etmekte ve yetim kız çocuklarını veya düşük gelirli ailelerin kızlarını eğitmeyi hedeflemekteydi. Mamafih bu okullar kısa zamanda İstanbul'un Müslüman nüfusu arasında hayli şöhret kazandı ve çok sayıda varlıklı aileler de kızlarını bu kurumlara kaydettirmenin yolunu aradı.⁵⁷

⁵⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1151-1157.

⁵⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1173-1175.

⁵⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 912-914; Selçuk Akşin Somel, "Sources on the Education of Ottoman Women in the Prime Ministerial Ottoman Archive for the Period of Reforms in the Nineteenth and Early Twentieth Century", *Beyond the Exotic. Women's Histories in Islamic Societies*, ed. Amira el-Azhary Sonbol, Syracuse 2005, s. 296-305.

Nevi şahsına münhasır karaktere sahip bir eğitim kurumu 1892'de kurulmuş olan *Aşiret Mektebi* idi. İlk ve orta derece eğitimi bünyesinde birleştiren bu okul, Kürdistan, Arabistan ve Kuzey Afrika'dan nüfuz sahibi aşiret reislerinin erkek çocuklarını yetiştirmek üzere kurulmuştu. Seçilen çocuklar imparatorluğun ücra köşelerinden İstanbul'a getiriliyor ve yatılı tesislerde konuk ediliyorlardı. Beş yıllık bir eğitim dönemi boyunca öğrenciler Osmanlı Türkçesi, okuma ve yazma, Klasik Arapça, Farsça, Fransızca, İslami ilimler, matematik, tarih, coğrafya, muhasebe, hıfzıssıhha vb. dersler görüyorlardı. Gaye, kültürel bakımdan Osmanlılaşmış ve Osmanlı devletine sadık aşiret seçkinleri yetiştirmekti. Beşiktaş'ta faaliyet göstermiş olan bu okul 1907'ye kadar hizmet vermiştir.⁵⁸

1878 ila 1908 tarihleri arasındaki dönemde son büyük eğitim yatırımı üniversitenin (*Darülfünun*) kurulmasıdır. Bu tasarı 1846'da teklif edilmiş ve 1863-1865'te teşebbüslerde bulunulmuş olmakla beraber, üniversitenin fiilen açılışı 1900'de gerçekleşti. Başlangıçta İlahiyat (*Ulum-ı Âliye-i Diniye Şubesi*), Edebiyat (*Edebiyat Şubesi*), Matematik ve Doğa Bilimleri (*Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye Şubesi*) fakültelerinden teşekkül ediyordu.⁵⁹

Abdülhamid döneminde *Mekteb-i Mülkiye* üç yıl orta dereceli eğitim ve buna ilaveten iki yıllık meslek eğitimi sınıfları ihtiva eden, toplam beş yıllık bir meslek

⁵⁸ Bkz. Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, İstanbul 1997, tür. yer.

⁵⁹ Bkz. Arslan, *Darülfünun'dan*, tür. yer.

yüksekokulu statüsüne yükseldi. Bu okul Mizancı Murad Bey, Abdurrahman Şeref Bey, Sakızlı Ohannes Paşa ve Akyığıtzade Musa Bey gibi imparatorluğun seçkin aydınlarından bazılarının dersler verdiği bir kurum hâline geldi.⁶⁰

Nihayet biri rüşdiye muallimlerini, diğeri ilkokul öğretmenlerini eğiten mevcut iki öğretmen okulu 1892'de *Darümuallimîn-i Âliye* adıyla tek bir çatı altında birleştirildi. Bu kurum ibtidaî, rüşdiye, ve sultanî düzeyi mekteplerin muallimlerini yetiştirmek üzere reforma tâbi tutuldu.⁶¹

Müslüman Özel Okulların Yaygınlaşması

Darüşşafaka öksüzler yurdunun eğitimdeki başarısı hem İstanbul'da hem taşrada başka özel eğitim girişimlerinin gelişmesini teşvik etti. İstanbul'daki modern özel okulların kurucularının birçoğu *Darüşşafaka*'nın eski öğretmenleri arasındandı. Başkentteki özel Müslüman okulların tamamı aynı ortak endişeyi, talebelere sahih İslami bilgiler verme hedefini paylaşıyordu. Diğer yandan bu ortak payda içinde okulların bir bölümü İslami bilgileri modern ders konularıyla birleştiriyor, bir başka bölümü ise dine özel bir önem ve öncelik veriyordu. *Şemsü'l-Maarif* ("Eğitim Güneşi", 1873), *Halîle-i Mahmudiye* ("Mahmud'un Hanımı" 1878), *Darülfeyz-i Hamidî* ("Hamidiye Aydınlanma Yurdu", 1880), *Mekteb-i Hamidî* ("Hamidiye Mektebi", 1882), *Nümune-i Terakki* ("İlerleme Örneği", 1884), *Mekteb-i Osmanî* ("Osmanlı Mektebi"), *Burhan-ı Terakki* ("İlerlemenin Kesin Kanıtı", 1888), *Şemsü'l-Mekâtib* ("Mekteplerin Güneşi", 1890) gibi okullar İstanbul'daki üst orta sınıfa ve varlıklı Müslümanlara hizmet eden kurumlardı. Dersler Batı Avrupa'daki benzer okullar örnek alınarak düzenlenmişti. Bu okulların tümünde Fransızcaya öncelik veriliyordu.⁶² Bu kurumlardan *Şemsü'l-Maarif*, Selânikli *Dönme* cemaati mensuplarından Abdi Kâmil Efendi tarafından kuruldu.⁶³ Diğer yandan *Nümune-i Terakki*'nin kurucusu Mehmed Nadir daha önce *Darüşşafaka* ve ayrıca *Şemsü'l-Maarifte* dersler vermiş olan bir matematik dehasıydı. Bu okulların çoğunun kız öğrenciler için de bölümleri vardı.⁶⁴

⁶⁰ Ali Çankaya [Mücellidoğlu], *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara, 1968-1969, 1970-1971; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 594-619; Szyliowicz, *Elite Recruitment*, s. 371-398.

⁶¹ Berker, *Türkiye'de İlk Öğrenim*, s. 138; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Ankara 1967, s. 28; Özcan, *Tanzimât Döneminde Öğretmen*, s. 455.

⁶² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 948, 951-956, 997-1020.

⁶³ Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1991, c. 7, sy. 20, s. 337, dipnot 42; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 470-471.

⁶⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 951-956, 997-1006, 1015-1016, 1020-1023, 1025-1026; Erdal İnönü, *Mehmet Nadir: Bir Eğitim ve Bilim Öncüsü*, Ankara 1997,

16- Hoca ve talebeleri

Medrese-i Hayriye ("Hayriye Mektebi", 1876), *Darüttâlîm* ("Eğitim Yurdu", 1882), *Rehber-i Marifet* ("Marifet Rehberi", 1887), *Darütedris* ("Öğretim Yurdu", 1890), *Mekteb-i Edeb* ("Terbiye Mektebi") esas itibarıyla Arap dilini ve İslam dinini temel alan bir müfredat takip etmekteydi. Bu okullar İstanbul'un alt orta sınıf ve mütevazı Müslüman ailelerinin eğitim ve dinle ilgili ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Sözü geçen Müslüman aileler, devlet okullarının ve modern özel okulların çocuklarının dinî inançlarını zayıflatacağından endişe ediyorlardı.⁶⁵ *Darüttâlîm*'in kurucusu Hacı İbrahim Efendi döneminde hayli tartışma mevzusu olan bir iddianın, yani Osmanlı Türkçesinin gerçekte klasik Arapçanın bir şivesinden ibaret olduğu görüşünün sahibi olması dolayısıyla kayda değer bir şahsiyetti. Ona göre Osmanlı Türkçesi layığı veçhile ancak iyi bir klasik Arapça eğitimi verildiği takdirde öğretilbilirdi. Bu iddianın ortaya atıldığı dönemde kültürel Türkçülük gelişmekte olduğu için Hacı

s. 6-12; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul 2003, s. 83-84; *Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan Mekâtib-i İbtidaiyye, Rüşdiyye, İdadîyye, Âliyye ile Mekâtib-i Hususîyye ve Ecnebiyyenin ve Dersaadette Tahrîri İcrâ Kılınan ve Taşrada da Mevcûd Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki. 1310-1311 Sene-i Dersîyye-i Mâliyyesine Mahsûsdur*, İstanbul 1311, s. 21.

⁶⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 948-951, 992-996, 1016-1018, 1020-1023.

İbrahim Efendi'nin fikirleri 1880'lerin İstanbul'unda canlı basın tartışmalarına konu olmuştu.⁶⁶

1887'de *Darüşşafaka* mezunlarından Eğinli Faik Bey tarafından açılmış olan *Ravza-i Terakki* ("İlerleme Bahçesi") farklı türde bir okuldu. Faik Bey kendisi bir yetim olarak çocukluğu zorluk ve sıkıntılar içinde geçtiği için eğitim çabalarını yoksul çocuklara adanmıştı. Bu yüzden okulunu Üsküdar'ın fakir semtlerinden birinde açmıştı. Okulun öğretmenlerinin çoğu *Darüşşafaka* mezunlarındandı ve burada ücretsiz ders veriyorlardı. Birkaç yıl içinde bu okul başarılı bir eğitim kurumu olarak tanındı.⁶⁷

Bu özel okulların talebe kompozisyonuna bakıldığında *Şemsü'l-Maarif*, *Halîle-i Mahmudiye*, *Darülfeyz-i Hamidî*, *Nümune-i Terakki* gibi okulların hatırı sayılır miktarda gayrimüslim talebe kabul ettikleri görülür. Bu durum İslami niteliği ağır basan *Rehber-i Marifet* için bile geçerliydi.⁶⁸

1894 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıda sıralanmıştır.⁶⁹

⁶⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 957-987.

⁶⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1018-1020.

⁶⁸ *Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i Celîlesi İdâresinde Bulunan*, s. 21.

⁶⁹ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 50-64; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 885-1026, 1085-1195

1. Askerî Okullar

Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne (Kara Harp Okulu)

Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (Kara Harp Okulu

Hazırlık Mektebi)

Hendesehâne (Mühendislik Mektebi)

Mekteb-i Fünûn-ı Bahrî-i Şâhâne (Deniz Harp Okulu)

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne (Askerî Tıbbiye)

Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Askerî Tıbbiye Hazırlık

Mektebi)

Askerî Baytar Mektebi

2. Sivil Yüksek Mektepler ve Meslek Okulları

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Mülki Tıbbiye)

Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye (Tıbbiye Hazırlık Mektebi)

Mekteb-i Mülkiye

Mekteb-i Hukuk

Hendese-i Mülkiye Mektebi (Sivil Mühendislik

Mektebi)

Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Mektebi)

Darümuallimîn-i Âlî (Yüksek Öğretmen Okulu)

Darümuallimat (Kız Rüşdiye Öğretmenleri İçin

Öğretmen Okulu)

Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)

Turuk u Meabir Mektebi (Galatasaray Mühendislik

Mektebi)

Ticaret-i Hamidî Mektebi (Hamidiye Ticaret Mektebi)

Mülkiye Baytar Mektebi

3. Hazırlık Mektepleri ve Orta Dereceli Eğitim

Veren Mektepler

Ebe Mektebi

Leylî Kız Sanayi Mektebi (Yatılı Kız Sanayi Mektebi)

Neharî Kız Sanayi Mektebi (Gündüzlü Kız Sanayi

Mektebi. Aksaray'da)

Neharî Kız Sanayi Mektebi (Gündüzlü Kız Sanayi

Mektebi. Üsküdar'da)

Dersaadet Mekteb-i İdadîsi (veya *Vefa İdadîsi*)

Mercan İdadîsi

Üsküdar İdadîsi

Aşiret Mektebi

4. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren

Kurumlar

Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi (Aksaray'da)

Beyazıt Merkez Rüşdiyesi

Ayasofya Merkez Rüşdiyesi

Unkapanı Merkez Rüşdiyesi

Galata Merkez Rüşdiyesi

17- Mühendishane-i Berrî-i Hümayun topçu sınıfı talebeleri (Yıldız Albümleri)

Celâlbey Merkez Rüşdiyesi
Fatih Merkez Rüşdiyesi
Davutpaşa Merkez Rüşdiyesi
Beşiktaş Merkez Rüşdiyesi
Üsküdar Merkez Rüşdiyesi
Feyziye Merkez Rüşdiyesi (Tophane'de)
Beylerbeyi Merkez Rüşdiyesi
Mirgûn Merkez Rüşdiyesi
Kartal Merkez Rüşdiyesi
Gebze Merkez Rüşdiyesi
Dilsiz ve Âmâ Mektebi
Aşı Memurları Mektebi

5. Gelişmiş İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Kız

Okulları

Sultanahmed İnâs Rüşdiye Mektebi
Atpazarı İnâs Rüşdiye Mektebi
Molla Gürânî İnâs Rüşdiye Mektebi
Küçükmustafa Paşa İnâs Rüşdiye Mektebi
Eyüp İnâs Rüşdiye Mektebi
Beşiktaş İnâs Rüşdiye Mektebi
Fındıklı İnâs Rüşdiye Mektebi
Mirgûn İnâs Rüşdiye Mektebi
Üsküdar İnâs Rüşdiye Mektebi

6. İlkokul Seviyesinde Eğitim Veren Mektepler

(İbtidâî Mektepleri)

41 ibtidaî mektebi (karma eğitim)
2 ibtidaî mektebi (erkek çocukları için)
2 ibtidaî mektebi (kız çocukları için)

7. Mahalle Mektepleri

195 mahalle mektebi.

8. Orta Derece Eğitim Veren Özel Müslüman Mektepleri

Darüşşafaka - Orta Dereceli Okul (sadece erkekler için)

Nümune-i Terakki - Orta Dereceli Okul (kız erkek ayrı sınıflarda)

9. Rüşdiye Düzeyinde Eğitim Veren Özel Müslüman Mektepleri

12 okul (kız erkek ayrı sınıflar dâhil)

6 okul (sadece erkekler için)

İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1918)

Eğitim Politikaları

Makedonya'da ateşlenen ve siyasi iradesini Yıldız Sarayı'na ve Bâbıâli'ye kabul ettiren 1908 Jön Türk Devrimi, İstanbul açısından beklenmedik bir hadise niteliğindedir. Payitahtın Müslüman Türk nüfusu hürriyet ilanı ve rejim değişikliğini idrak ettiğinde anında büyük bir eğitim talebi patlak verdi. Neticede kitlelere parasız eğitim vermeyi gaye edinmiş çok sayıda dernek ve kültürel cemiyet ortaya çıktı. Halk eğitimiyle uğraşan kayda değer siyasi teşekküller arasında *İttihad ve Terakki Cemiyeti* (İTC) gibi siyasi firkalar, keza *Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye* ve *Türk Ocağı* gibi dernekler de vardı. Halk eğitim kursları ekseriya akşam okulları formunda veriliyordu; bazı kurslar okuma yazma gibi

18- Mülkiye Mektebi mezunları

temel becerileri öğretiyor, başkaları ise Fransızca, muhasebe, bankacılık vb. özel konulara ağırlık veriyordu. İTC Süleymaniye, Aksaray, Şehzadebaşı, Fatih ve Pangaltı cemiyet binalarında özünde ilkokul eğitimine benzeyen akşam dersleri veriyordu. Halk kitlelerine sunulan bu tür akşam okulları çalışan yetişkinler arasında eğitimin yayılmasında çok önemli bir vazife görmüştür.⁷⁰

Jön Türk Devrimi, İstanbul'un Müslüman eğitiminde önemli değişikliklere yol açtı. Bu devir üç döneme ayrılarak anlaşılabilir: Açıkça tanımlanmış bir eğitim politikasının olmadığı Haziran 1908 ila 31 Mart 1909 ayaklanması arasındaki dönem; gelişigüzel reform adımlarının atıldığı Nisan 1909'dan Balkan savaşlarına kadar süren dönem (1912-1913); İttihatçı diktatörlüğün az çok tutarlı reform adımları attığı Ocak 1913'ten Ekim 1918'e kadarki dönem.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin ilk yılları eğitim politikaları bakımından birbirini tutmayan hatta birbirine zıt önlemlerle tanınır. İTC idari merkezleşme politikasını savunuyordu, oysa aynı cemiyet Maarif

Nezaretinden bağımsız kendi okullar zincirini oluşturmaya çalışıyordu. İTC'ye bağlı ilk mekteplerden lise düzeyine değin bir dizi okul İstanbul'da ve imparatorluğun başka bölgelerinde açıldı. 1910'da Beşiktaş'ta bir *İttihad ve Terakki Sultanîsi* kuruldu. Bu okullarla kafaları cemiyetin siyasi ve toplumsal idealleriyle dolu bir nesil yetiştirmek hedefleniyordu. Ne var ki İTC'nin askerî kanadı 23 Ocak 1913'te hükümet darbesi yapıp da iktidarı tamamen eline aldıktan sonra eğitim meselesine daha kapsamlı bir yaklaşım geliştirmek zaruretiyle karşılaşınca bu okulları terk etti.⁷¹

Bu dönemin bir yeniliğini Şer'îye ve Evkaf Nezaretinin mahalle mekteplerini günün şartlarına uyarlama çabaları oluşturur. Mahalle mekteplerinin çok sayıda hocası kendilerini ıslah edilmiş bir müfredata uyarlamaya hazırdı, hatta bazıları Kur'an ve ilmihâl kitaplarına ilaveten başka dersler vermeye bile öncülük etmişlerdi. Bu arada birçok mahalle mektebi binası onarımdan geçirildi ve hıfzıssıhha şartları göz önüne alınmaksızın inşa edilmiş olanları yıkıldı. Yedi yaşının altındaki mahalle mektebi öğrencilerinin yeni kurulmuş

⁷⁰ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1485-1489.

⁷¹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1280-1281.

19- Bahriye Mektebi talebelerinin atış gösterisi (İBB, Atatürk Kitaplığı)

olan anaokullarına (*Nezaret Ana mektepleri*) gitmeleri teşvik edildi.⁷²

Bu dönemin maarif nazırları arasında Emrullah Efendi, ıslahat çabaları bakımından göze çarpar. Emrullah Efendi Maarif-i Umumiye Nezaretine getirilince reform çabaları ilk dereceli eğitim üzerinde yoğunlaştı. Başta gelen katkısı 1913'te yayınlanmış olan *İlk Öğretime Dair Geçici Kanun'un* (*Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânûn-ı Muvakkatesi*) çıkarılmasıdır. İbtidâî mekteplerinin reformdan geçirilmesi konusunda halk desteğini sağlamak için mahalleler düzeyinde heyetler (*Maarif Encümeni*) seçimle teşkil edildi. Bunlar mahallî ilkokulları denetleyeceklerdi. 1913 tarihli *Geçici Kanun* bütün İstanbul'da Fröbel yaklaşımını esas alan devlet anaokullarının kurulmasını öngörüyordu. Bu anaokulları eğitim çağına gelmemiş çocukların ilkokul eğitimine kabulünü engelleyecekti. Aynı kanun mevcut rüşdiye mekteplerinin akbetinin çözüme kavuşturulmasında büyük bir adım attı; kanuna göre bu mektepler "umumi ilkokullar" (*mekâtib-i ibtidaiyye-i umumiyeye*) adıyla ibtidâî mektepleriyle bütünleştirilecekti.⁷³

Diğer yandan müzmin bir sorun olan İstanbul'daki ilkokul binaları bu reformlar döneminde de çözülemedi. Tanzimat Dönemi'nden beri ilkokullar ve rüşdiye mektepleri eğitim maksadıyla inşa edilmiş uygun binalardan yoksundu ve nezaret bu sebepten ötürü eğitim için uygun olmayan hususi haneleri veya özel konakları kiralamak zorunda kalıyordu. Bu dönemin bir başka reformcu bakanı, Şükrü Bey, İstanbul'da 100 ilkokul binası inşa etmek üzere mali kaynaklar sağlamak için elinden geleni yapmakla beraber bu esnada patlak veren I. Dünya Savaşı (1914) söz konusu çabaları kesintiye uğrattı.⁷⁴

1916'da İTC, Ziya Gökalp'ın da etkisiyle radikal bir karar alarak mahalle mektepleri ile Şer'îye ve Evkaf Nezareti arasında var olan bağları koparıp mahalle mekteplerini Maarif-i Umumiye Nezaretinin yetki sahası dâhiline nakletti. Bu adımla birlikte payitahttaki temel dinî eğitimin önemli bir bölümü dünyevi bürokratik bir zümrenin denetimi altına girmiş oldu.⁷⁵

Bu dönemde orta dereceli ve yüksek eğitime bakıldığında İstanbul'daki erkekler için mevcut idadî

⁷² Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1284-1285.

⁷³ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1273-1277, 1287-1288, 1310-1311, 1313, 1338.

⁷⁴ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1321-1322.

⁷⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1321-1322.

20- Kâğıthane’de sıbyan mektebi hoca ve talebeleri

mekteplerinin liselere (*sultanî mektebi*) dönüştürüldüğü görülür.⁷⁶

II. Meşrutiyet Dönemi’nde Müslüman kız çocuklarının eğitiminde büyük bir artış kaydedilir. 1908’e kadar kız çocuklarının eğitimi ilkokullar ve rüşdiye mektepleriyle Ebelik Mektebi, Kız Öğretmen Okulu ve Kız Sanayi Mektepleriyle sınırlı kalmıştı. 1911’de ilk defa kızlar için bir idadî mektebi açıldı. Bu okul 1913’te bir kız lisesi (*Bezmiâlem Sultanîsi*) derecesine yükseltildi.⁷⁷

Devlet Okulları

II. Meşrutiyet Dönemi’nde farklı uzmanlık alanlarında çok sayıda devlet meslek okulu kuruldu. Ne var ki bunların çoğu ilgili nezaretler veya Şehremaneti bünyesinde oluşturulmuş kısa süreli kurslardan pek farklı değildi, geri kalanlar da kurumsal bir süreklilik kazanamadı. Aşağıda zikredilen okullar en azından birkaç sene müddetle faaliyet göstermiş ve kurumsal açıdan bağımsız eğitim teşkilatları olarak adlandırılmayı hak eden mekteplerdir.

Jön Türk Devrimi’ni müteakiben kurulmuş olan ilk devlet okullarından biri 1909’daki *Polis Memurları Mektebi* idi. Bu okul II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesinden sonra kamu güvenliği teşkilatı yeniden yapılandırılırken kuruldu. Polis Memurları Mektebi bir orta dereceli okul düzeyinde eğitim veriyordu.⁷⁸

Aynı yıl kurulan bir başka okul *Dişçi Mektebi* idi. Bu okul başlangıçta orta dereceli eğitim veren bir tür meslek mektebi olarak kuruldu ve halk sağlığı alanında o zamana kadar süre gelen önemli bir boşluğu doldurdu.⁷⁹

1911’de inşaat ve bayındırlık hizmetlerinde hizmet görece makine teknisyenleri yetiştirmek üzere *Kondüktör Mektebi* açıldı. Okul, orta dereceli eğitim veriyordu ve mezunların mühendislere yardımcı teknik elemanlar olması düşünülmüştü.⁸⁰

Kadastro Memurları Mektebi imparatorlukta taşınmaz emlakın haritasını çıkarıp tescil edecek uzman memurlar kadrosu yetiştirmek üzere 1911’de

⁷⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1433-1443.

⁷⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1427-1432, 1444-1445.

⁷⁸ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1498-1501.

⁷⁹ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1504-1507.

⁸⁰ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1516-1517.

21- Talebelerin jimnastik çalışması

kuruldu. Bu lise düzeyine denk eğitim kurumuna orta dereceli okul mezunları kabul ediliyordu.⁸¹

1881'de *Sanayi-i Nefise Mektebi*'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) kurulmasından sonra güzel sanatların öteki kategorilerinde uzmanlaşmış başka yüksekokulların kurulmasına dönük önemli bir eğitim yatırımına tesadüf edilmez. 1914'te "Sahne Sanatları Okulu" (*Darülbeydi*) açıldı ve böylece ilk defa sahne sanatları alanında akademik eğitim verilmeye başlandı.⁸²

1914'te, hayli yeni bir okul türü, "Beden Eğitimi Öğretmenleri Okulu" (*Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi*) açıldı. Jön Türk Devrimi sonrasında Osmanlı Milli Olimpiyat Komitesi oluşturuldu ve İTC beden eğitimini bütün devlet okullarına zorunlu ders olarak koymayı hedefledi. Bir dizi gecikmeden sonra bu okul Selim Sırrı Tarcan'ın çabalarıyla açıldı.⁸³

1915'te kadınlar için bir üniversite (*İnâs Darülfünunu*) kuruldu. Bu kurum birdenbire ortaya çıkmadı. Balkan Savaşlarını müteakiben, 1913'te

akademik tecessüsleri olan kadınlara yüksek düzeyde eğitim vermek üzere üniversitede özel kurslar açılması fikri ortaya atıldı. Ücretsiz olarak verilen bu kurslar matematik, kozmografya, fizik, kadın hakları, beden eğitimi, tarih, hıfzıssıhha ve pedagoji derslerinden oluşuyordu. Kurs bitiminde katılanlar usulen imtihana tâbi tutuluyorlardı. Sınıflara gelen büyük talep ve katılım sebebiyle bu özel kursların önemli bir ihtiyaca cevap verdiği görüldü. Kadınlar için üniversite fikri bu özel kurslardan çıktı ve İnâs Dârülfünûnu kurulduğunda edebiyat, matematik ve doğa bilimleri fakültelerinden oluşuyordu.⁸⁴

Aynı yıl *Şimendifer Memurları Mektebi* açıldı. Bu okul imparatorluk sınırları içindeki demiryollarını işletecek acil uzman kadro ihtiyacını karşılamak üzere kuruldu. Anadolu demiryollarının önemli bir bölümü İngiliz ve Fransız şirketleri tarafından işletiliyordu. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde hem İngiltere hem Fransa düşman devlet statüsüne geçtiği için neticede İngiliz ve Fransız yurttaşları, demir yollarını işleten teknik personel de dâhil olmak üzere sınır dışı edildiler.

81 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1520-1521.

82 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1531-1541.

83 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1545-1547.

84 Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1553-1566.

22- Füyuzat-ı Hamidiye Mektebi talebeleri

Demiryollarının faaliyetini devam ettirmek için böyle bir okulun kurulması zorunlu hâle gelmiş oldu.⁸⁵

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulmuş olan son kayda değer kurum "Konservatuar" (*Darülelhan*) idi. Bu okul gerek geleneksel Osmanlı müziğinde uzman müzisyen, gerekse devlet okulları için müzik öğretmenleri yetiştirmek amacıyla 1916'da kuruldu.⁸⁶

Özel Müslüman Okulları

Jön Türk Devrimi yeni özel Müslüman okullarının kurulması için benzersiz imkân ve fırsatlar getirdi. Özel okullar 1870'lerde ortaya çıkmış ve II. Abdülhamid döneminde yaygınlık kazanmışsa da bu okulların sahipleri cemiyetler hâlinde ancak 1908'den sonra örgütlenebildiler. 1910'da bir grup varlıklı Müslüman Türk, İstanbul'da erkek ve kızlar için ilk, orta ve lise düzeyinde okullar kurmak hedefiyle bir araya gelerek *Şirket-i Tedrisiye-i Osmaniye*'yi kurdu. Bu şirketi, başka bir dizi benzer eğitim teşebbüsü takip etti. 1911'de bu özel eğitim şirketlerinden bazıları girişimlerini eşgüdümlü hâle getirecek bir

meslek birliği tesis etti. "Osmanlı Mektepleri Emeklerin Birleştirilmesi Derneği" (*Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti*) adıyla bilinen bu meslek birliği özel ilk dereceli okulların mezunlarını kabul edecek özel bir idadî mektebinin (*Mekâtib-i Hususiye İdadîsi*) açılmasına karar verdi. İstanbul'da 1908 ila 1918 arasında en az yirmi yeni Müslüman özel okulu açıldı.⁸⁷

1916 civarında İstanbul'da Müslümanlar için mevcut okullar aşağıda sıralanmıştır:⁸⁸

1. Askerî Okullar

- Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne* (Kara Harp Okulu)
- Dersaadet Mekteb-i İdadîsi* (Harp Okulu Hazırlık Mektebi veya *Kuleli İdadîsi*)
- Hendesehane* (Askerî Mühendislik Mektebi)
- Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne* (Deniz Harp Okulu)
- Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne* (Askerî Tıbbiye)
- Mekteb-i İdadî-i Tıbbiye* (Askerî Tıbbiye Hazırlık Mektebi)
- Askerî Baytar Mektebi*

⁸⁵ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1568-1572.

⁸⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1578-1584.

⁸⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 1451-1453.

⁸⁸ Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e*, s. 165, 171, 225, 235, 246, 264, 275; Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, s. 883-1026, 1085-1195.

23- Öğrenciler okul mescidinde ibadet ederken (İBB, Atatürk Kitaplığı)

2. Yüksek Eğitim, Liseler ve Meslek Okulları

Darülfünun (Üniversite)

Tıbb Fakültesi

Mekteb-i Mülkiye

Hendese-i Mülkiye Mektebi (Sivil Mühendislik

Mektebi)

Turuk u Meabir Mektebi (Galatasaray Mühendislik

Mektebi)

Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi)

Darülbedayi (Sahne Sanatları Okulu)

Darülelhan (Konservatuvar)

Darümuallimîn-i Âlî (Yüksek Öğretmen Okulu)

Terbiye-i Bedeniye Muallim Mektebi (Beden Eğitimi

Öğretmenleri Okulu)

Mekteb-i Sultanî (Galatasaray Lisesi)

Mercan Sultanîsi

Vefa Sultanîsi

Kabataş Sultanîsi

Üsküdar Sultanîsi

Gelenbevî Sultanîsi

Davutpaşa Sultanîsi

Ticaret Mekteb-i Âlisi (Yüksek Ticaret Mektebi)

Kadastro Memurları Mektebi

Halkalı Ziraat Mektebi

Orman Mektebi

Polis Memurları Mektebi

Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı Mektebi

Kondüktör Mektebi

Şimendifer Memurları Mektebi

Eczacı Mektebi

Dişçi Mektebi

Dilsiz ve Âmâ Mektebi

Aşı Memurları Mektebi

3. Yüksek ve Orta Dereceli Eğitim Veren Kız Okulları

Înâs Darülfünunu (Kadınlar Üniversitesi)

Darümuallimat (Kızlar İçin Öğretmen Okulu)

Bezmiâlem Sultanîsi

Ebe Mektebi

İstanbul Kız Sanayi Mektebi (Kız Yatılı Sanayi

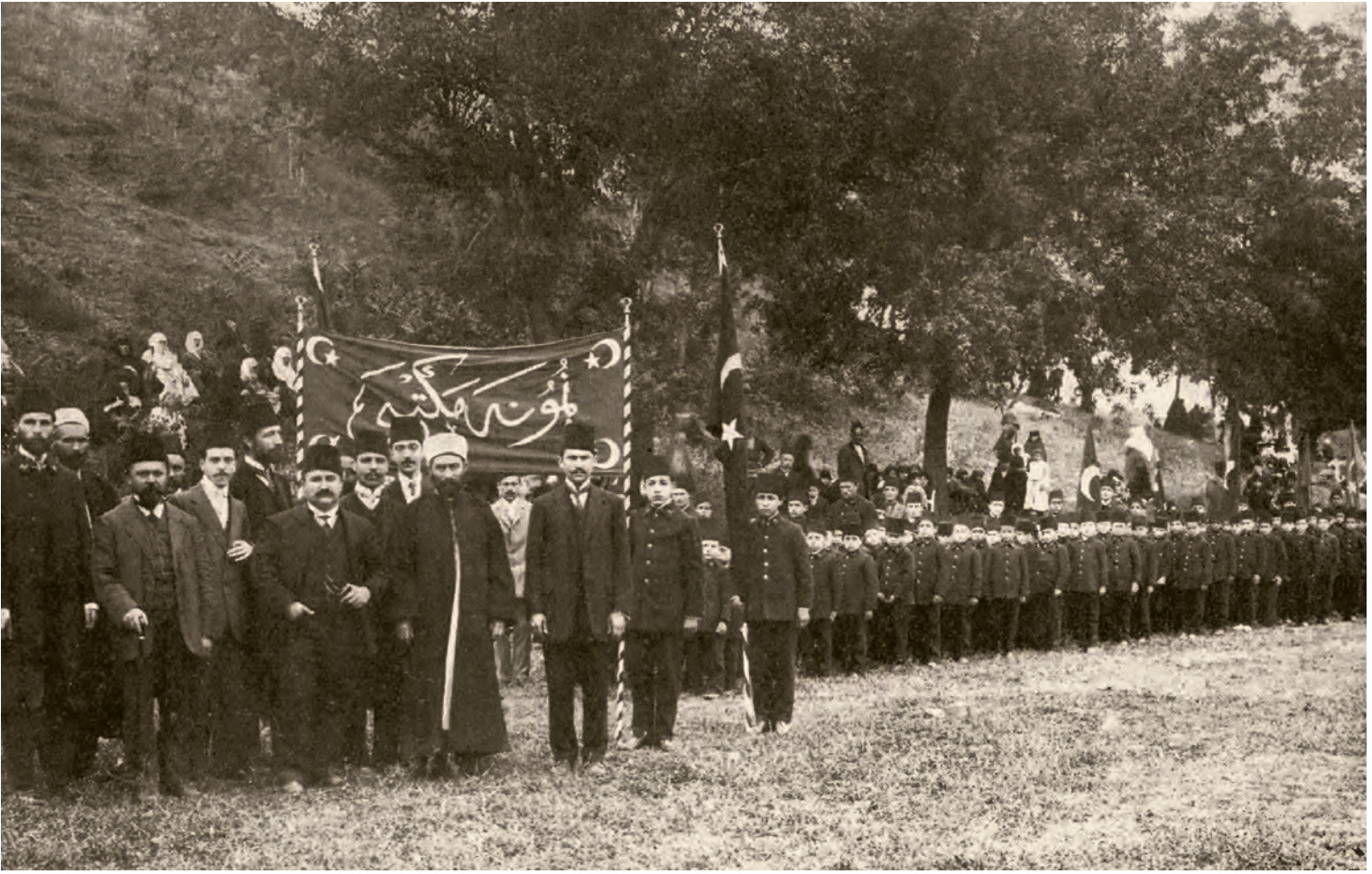
Mektebi)

4. İbtidaî Mektepleri

44 ibtidaî mektebi (erkekler için)

26 ibtidaî mektebi (kızlar için)

10 ibtidaî mektebi (karma)

24- İstanbul Numune Mektebi hoca ve talebeleri

5. Mahalle Mektepleri

[1916 için mahalle mekteplerinin gerçek sayısı hakkında elde güvenilir veri mevcut değildir.]

6. Özel Müslüman Mektepleri (Lise ve Orta Derece Eğitim Veren)

Darüşşafaka Mektebi (sadece erkekler için)
İstanbul Sultanîsi (eski *Nümune-i Terakki* Mektebi)
(erkek ve kızlar için ayrı sınıflar)

Üsküdar İttihad Sultanîsi
Hadika-i Meşveret Mektebi
Mekteb-i Tefeyyüz
Menbâü'l-İrfan Mektebi

7. Özel Müslüman Mektepleri (İlk Derece Eğitim Veren)

3 mektep (erkekler için)
2 mektep (kızlar için)
9 mektep (karma)

KAYNAKLAR*

- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 5. bs., İstanbul 1994.
- Alkan, Mehmet Ö., *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları 1877-2000*, İstanbul 2003..
- Cem, İsmail Hayri, *İmkânsız hayatlar: Darüşşafakalılarının anıları (1873-1950)*, İstanbul 2010.
- Çeşme, Volkan, "Halkalı Ziraat Mektebi", yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Dölen, Emre, *Türk Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünun (1863-1922)*, İstanbul 2009, c. 1.
- Engin, Vahdettin, *1868'den 1923'e Mekteb-i Sultani*, İstanbul 2003.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*, II c., İstanbul 2010.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (ed.), *History of the Ottoman State, Society, and Civilization*, II c. İstanbul 2001, 2002.
- Kurt, Songül Keçeci, *Osmanlı Devleti'nde Kadın Eğitimi: Harem'den Mektebe*, İstanbul 2011.
- Nutku, Özdemir, *Darülbeydi'in Elli Yılı: Darülbeydi'den Şehir Tiyatrosu'na*, Ankara 1969.

Rıza Tahsin, *Tıp Fakültesi Tarihçesi: (Mir'at-ı Mektebi Tıbbiye)*, ed. Aykut Kazancıgil, II c., İstanbul 1991.

Sanayi-i Nefise Mektebi-Devlet Güzel Sanatlar Akademisi-Mimar Sinan Üniversitesi 2000, İstanbul 2000.

Sandalcı, Mert, *Feyz-i Sıbyan'dan Işık'a Feyziye Mektepleri Tarihi*, İstanbul 2005.

Somel, Selçuk Akşin, "II. Abdülhamid İstanbul'unda Müslüman Özel Okullar/ Private Muslim Schools in İstanbul During the Reign of Abdülhamid II", *II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul/Istanbul During the Modernization Process*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2010.

Toprak, Zafer, vd., *Düyun-ı Umûmiye'den İstanbul (Erkek) Lisesi'ne*, İstanbul 2006.

Unat, Ekrem Kadri, Mustafa Samastı, *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye: Sivil Tıp Mektebi: 1867-1909*, İstanbul 1990.

* Dipnotlarda yer almayan kaynaklar.